

Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine

Budimir, Željko

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:071401>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Željko Budimir

Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine

Diplomski rad

**Zagreb
2020.**

Željko Budimir

Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistra edukacije povijesti i geografije

**Zagreb
2020.**

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu integriranog preddiplomskog i diplomskog sveučilišnog studija *Povijest i geografija*; smjer: *nastavnički* na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. sc.

Zorana Curića

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Diplomski rad

Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine

Željko Budimir

Izvadak: Predmet istraživanja ovog diplomskog rada je utjecaj turizma na sadašnji i budući sveukupni razvoj Zapadne Hercegovine. Temeljni cilj i zadatak ovog istraživanja jest odgovaranje na pitanje može li se turizam s obzirom na trenutni stupanj i potencijal za budući razvoj smatrati budućim pokretačem razvoja u Zapadnoj Hercegovini i u kojoj mjeri? Da bi se odgovorilo na to pitanje, prvo se područje istraživanja stavilo u kontekst Federacije BiH, gdje se analizom došlo do zaključka da turizam u Federaciji BiH kontinuirano raste, ali da je trenutno nedovoljno razvijen. Nadalje, u ovom radu su obrađeni razni faktori koji utječu na turizam, a to su: prometno-komunikacijski faktor, prirodno-geografski faktori i društveno-geografski faktori. Svi ovi faktori daju sliku da postoji veliki potencijal za razvoj turizma na ovom području. Nadalje, izdvojene su lokacije posebnog značaja: Park prirode Blidinje, vodopadi Kravice te Međugorje, koji pokazuju najveći potencijal ili su već na višem stupnju razvoja. Na kraju su analizirani pokazatelji razvoja turizma te budući razvoj turizma. Temeljne metode koje su korištene su: metoda intervjua, metoda ankete te obrada i analiza statističkih podataka.

75 stranica, 47 grafičkih priloga, 9 tablica, 104 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: turizam, razvoj turizma, Zapadna Hercegovina, Park prirode Blidinje, vodopadi Kravice, Međugorje.

Voditelj: prof. dr. sc. Zoran Curić

Povjerenstvo: prof. dr. sc. Zoran Curić
doc. dr. sc. Ružica Vuk
dr. sc. Ivan Šulc, poslijedoktorand

Tema prihvaćena: 7. 2. 2019.

Rad prihvaćen: 2. 7. 2020.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Tourism as a factor for the development of Western Herzegovina

Željko Budimir

Abstract: Object of this master thesis is the impact of tourism on the current and future development of Western Herzegovina. Goal of this research is determine if tourism can be a future driver of development in Western Herzegovina and to what extent, considering current level and its potentials. Research area is located in the Federation of BiH, which records continuous growth of tourism but it is still underdeveloped. Furthermore, the thesis analyses main tourism factors: transport and communications, physical and social factors. All of them offer a great potential for development of tourism in this area. The analysis pointed out that the Blidinje Nature Park, the Kravice Waterfalls, and Međugorje are already in later stages of tourism development. In the final part indicators of tourism development were analyzed. The thesis was conducted using the methods of interview, questionnaire survey and analysis of statistical data.

75 pages, 47 figures, 9 tables, 104 references; original in Croatian

Keywords: tourism, tourism development, Western Herzegovina, Blidinje Nature Park, Kravice Waterfalls, Međugorje.

Supervisor: Zoran Curić, PhD, Full Professor

Reviewers: Zoran Curić, PhD, Full Professor
Ružica Vuk, PhD, Assistant Professor
Ivan Šulc, PhD, Postdoctoral Researcher

Thesis title accepted: 07/02/2019

Thesis accepted: 02/07/2020

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Predmet istraživanja	1
1.2. Ciljevi i zadatci istraživanja	2
1.3. Istraživačka pitanja	2
1.4. Prostorni i vremenski obuhvat rada	3
1.5. Pregled dosadašnjih istraživanja.....	5
1.6. Metodologija istraživanja	6
2. TURIZAM U BIH	8
2.1. Konkurentnost u funkciji razvoja turizma	8
2.2. Turizam Federacije BiH u brojkama	10
3. PROMETNO-KOMUNIKACIJSKI FAKTORI RAZVOJA TURIZMA.....	15
4. PRIRODNO-GEOGRAFSKI FAKTORI TURISTIČKE PONUDE.....	18
4.1. Klima kao razvojni čimbenik turizma	18
4.2. Utjecaj reljefa na razvoj turizma	20
4.3. Vode kao čimbenik razvoja turizma	25
5. DRUŠTVENO-GEOGRAFSKI FAKTORI TURISTIČKE PONUDE	30
5.1. Grad Mostar	30
5.2. Kulturno-povijesna baština Zapadne Hercegovine.....	34
5.3. Lokaliteti stećaka	40
5.4. Ostala kulturna baština i manifestacije	43
6. LOKACIJE POSEBNOG ZNAČAJA	47
6.1. Park prirode Blidinje	47
6.2. Vodopadi Kravice – Ljubuški.....	52
6.3. Međugorje.....	53
7. POKAZATELJI RAZVOJA TURIZMA	57

8. BUDUĆI RAZVOJ TURIZMA	63
9. ZAKLJUČAK	65
POPIS LITERATURE I IZVORA	68
Literatura	68
Izvori	70
Web stranice	72
PRILOZI	VII
Popis slika	VII
Popis tablica	VIII
Popis priloga.....	VIII
PRILOG 1. Anketni upitnik na hrvatskom jeziku	IX
PRILOG 2. Anketni upitnik na engleskom jeziku	XI
PRILOG 3. Priprema za nastavni sat geografije	XIII

1. UVOD

Turizam se smatra globalnim ekonomskim fenomenom te je kompleksna društvena pojava s dugom tradicijom. Naime, još od antičkog razdoblja postoje pojave slične turizmu, a danas uz naftnu, kemijsku i industriju oružja spada u skupinu najprofitabilnijih, odnosno u skupinu koja najviše doprinosi ekonomskom rastu i razvoju svjetske ekonomije (Arnaut i Fehrić, 2011; Curić i dr., 2013). Tome u prilog ide statistika Svjetske turističke organizacije koja kaže da je 2018. godine u međunarodnom turizmu ukupno ostvareno 1 401 milijuna dolazaka te ostvaren dohodak od 1 451 milijardi američkih dolara (UNWTO, 2019).

Početak modernog turizma smatraju se Grand Tour putovanja (velika putovanja, turneje) iz sedamnaestog i osamnaestog stoljeća, kada su mladi pripadnici više klase iz Zapadne i Sjeverne Europe putovali na jug, prvenstveno u Italiju, zatim u Francusku, Njemačku i Austriju. Tada se pomalo počela razvijati kultura putovanja te posebni vodiči za tumačenje lokalnih znamenitosti i smještaj za turiste (Williams, 2009).

Međutim, najveći razvoj međunarodnog turizma se događa nakon Drugog svjetskog rata. Tijekom ovog razdoblja ubrzano se povećava broj turista te broj različitih destinacija. Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji, godine 1950. međunarodni turistički dolasci iznosili su 25 milijuna. Nakon toga turistički dolasci samo rastu, tako je 2007. godine bilo oko 900 milijuna dolazaka, a kao što smo već spomenuli 2018. godine ta brojka iznosi 1 401 milijuna (Williams, 2009). Također, prema dostupnim podacima može se reći da je rast gotovo kontinuiran te da je međunarodni turizam ostao prilično imun na događaje za koje bi se reklo da mogu dosta utjecati na turističke pokazatelje, kao što je naftna kriza 1970-ih, teroristički napadi početkom 2000-ih, pojava virusa SARS 2003. godine (Williams, 2009). Tek malo značajni utjecaj imala je ekonomska kriza 2008. te će vjerojatno pojava pandemije koronavirusa (2020.) imati značajniji utjecaj na međunarodni turizam.

Navodeći sve ovo, postavlja se pitanje kako će se jedna mala država, kao što je Bosna i Hercegovina snaći u tome i kako konkurirati na tržištu, a samim time i Zapadna Hercegovina koja je predmet ovog istraživanja.

1.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja ovog rada je turizam i turistički potencijali, odnosno utjecaj turizma na sadašnji i budući sveukupni razvoj Zapadne Hercegovine. S obzirom na to da turizam može imati veliku utjecaj na društveno-ekonomski razvoj i jedna je od najviše rastućih

privrednih grana u svijetu vrijedno je istražiti kakav utjecaj na razvoj ima u jednoj manjoj državi kao što je Bosna i Hercegovina, odnosno jednoj manjoj regiji unutar te države, to jest Zapadnoj Hercegovini.

Bit će prikazani turistički pokazatelji općina u Zapadnoj Hercegovini, općenito za Bosnu i Hercegovinu te za posebne destinacije kao što su zaštićena područja. Također i prirodno-geografski te društveno-geografski čimbenici turizma, gdje će biti prikazani dosad valorizirani, ali i nedovoljno ili nevalorizirani sadržaji. Uz to, bit će uspoređeni podaci turističke potražnje i kapaciteta s ostalim dijelovima Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) te će se na kraju analizirati mogućnosti budućeg razvoja turizma.

1.2. Ciljevi i zadatci istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi utjecaj turizma na razvoj Zapadne Hercegovine te istražiti prirodno-geografske i društveno-geografske faktore turističke ponude. Nadalje, zadatci ovog rada su odrediti stupanj turističke valorizacije atrakcija u Zapadnoj Hercegovini, zatim analizirati trenutno stanje turizma u Zapadnoj Hercegovini. Osim trenutnog stanja, zadatak je istražiti planove i strategije za budući razvoj Zapadne Hercegovine. Nadalje, zadatak je utvrditi na kojem stupnju razvoja je turizam u Federaciji Bosne i Hercegovine te usporediti to stanje s područjem istraživanja.

Zaključno, uz istraživačka pitanja, temeljni cilj i zadatak ovog istraživanja jest odgovaranje na pitanje može li se turizam s obzirom na trenutni stupanj i potencijal za budući razvoj smatrati budućim pokretačem razvoja u Zapadnoj Hercegovini i u kojoj mjeri?

1.3. Istraživačka pitanja

Postavlja se pitanje zašto uopće istraživati ovaj prostor? Odgovor se krije u tome što je Zapadna Hercegovina na granici s Hrvatskom, odnosno Dalmacijom gdje je turizam poprilično razvijen, što joj daje priliku za razvijanje turizma, ali na drugi način i druge oblike turizma jer, naravno, većina turista u Dalmaciju dolazi zbog „mora i sunca“. Mogućnosti koje ima Zapadna Hercegovina za razliku od susjedne Dalmacije prije svega su skijališni i planinski turizam i u novije vrijeme popularni ruralni turizam, ali i drugi oblici koji će biti spomenuti dalje u istraživanju.

Istraživačka pitanja postavljena su na temelju proučavanja literature i dosadašnjih istraživanja, a pitanja su:

1. Koji su prirodno-geografski i društveno-geografski čimbenici razvoja turizma u Zapadnoj Hercegovini?
2. U kojoj mjeri su turistički valorizirani potencijali Zapadne Hercegovine?
3. Na kojem stupnju razvoja je trenutno turizam u Zapadnoj Hercegovini?
4. Na kojem stupnju razvoja su trenutno lokacije s najvećim turističkim potencijalom?
5. Ima li Zapadna Hercegovina potencijal za bolji razvoj turizma u budućnosti i u kojem smjeru bi trebao ići taj razvoj?

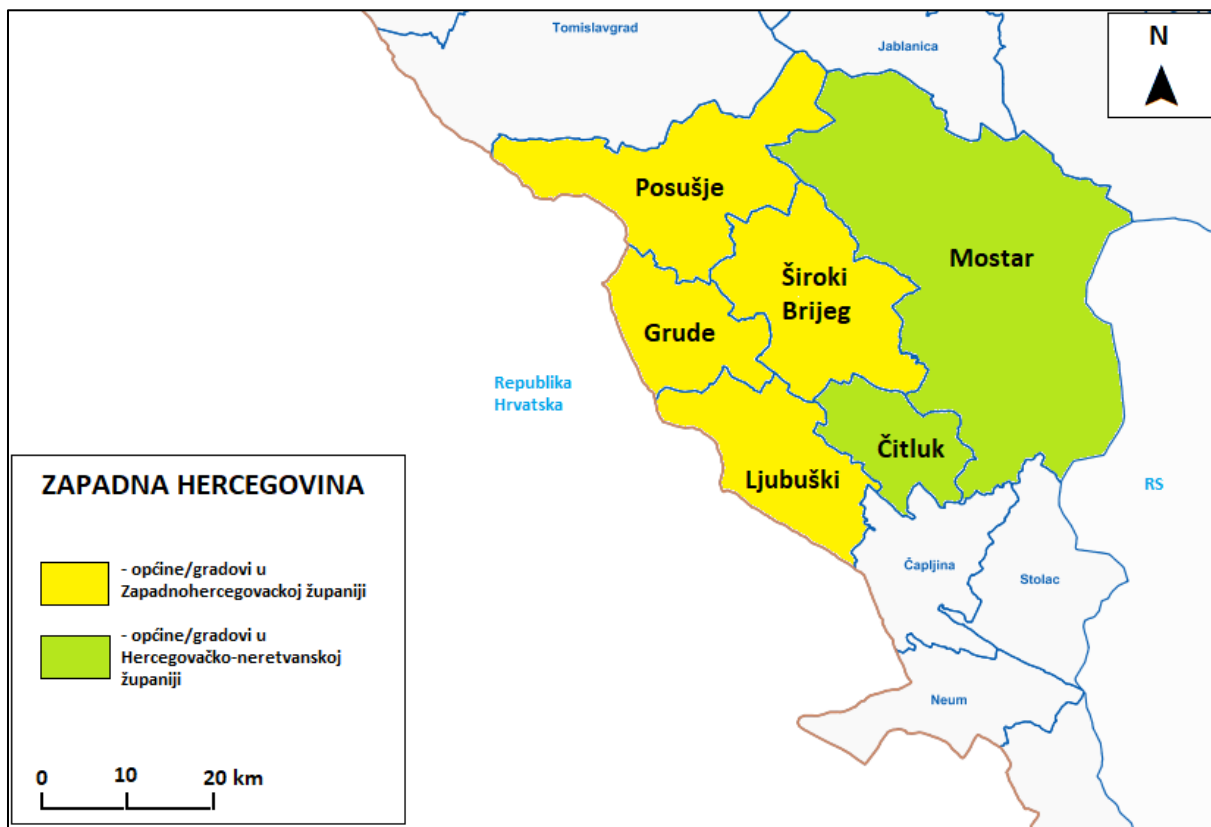
1.4. Prostorni i vremenski obuhvat rada

Prije definiranja prostornog obuhvata ovog istraživanja važno je objasniti teritorijalni ustroj Bosne i Hercegovine. Naime, prema *Daytonskom sporazumu*, koji je potpisan 1995. godine, Bosna i Hercegovina dijeli se na dva entiteta: Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republika Srpska (RS), a od 2000. godine se posebno izdvaja Distrikt Brčko. Federacija BiH je podijeljena na deset kantona/županija, a oni su podijeljeni na općine, dok je Republika Srpska podijeljena samo na općine (Osmanković, 2004; FZS, 2019).

Također, mnogi autori nudili su rješenja regionalizacije Bosne i Hercegovine, no ovdje je bitno istaknuti općeprihvaćenu regionalizaciju po prirodno-geografskom kriteriju: Sjeverna Bosna, Srednja Bosna, Bosanskohercegovački visoki krš i Niska Hercegovina (Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983). Neki autori u BiH izdvajaju tri regije: Peripanonska Bosna, Planinsko-kotlinska Bosna i Niska Hercegovina (Glamuzina i dr., 2017). U novije vrijeme regionalizacija se vrši po ekonomskom ključu tako da postoje ekonomske regije, a područje istraživanja ovog rada uključeno je u ekonomsku regiju Hercegovina (osim te regije postoje još: Sarajevska, Centralna, Sjeveroistočna i Sjeverozapadna ekonomska regija), dok po prirodno-geografskim obilježjima pripadaju u regiju Niska Hercegovina i manjim dijelom visoki krš (FZZPR, 2004; Jahić i Spahić, 2014).

Prostor istraživanja, odnosno Zapadna Hercegovina obuhvaća Zapadnohercegovačku županiju/kanton (ZHŽ) te dio Hercegovačko-neretvanske županije/kantona (HNŽ), odnosno Grad Mostar i Općinu Čitluk. Osim njih u Hercegovačko-neretvansku županiju pripadaju općine i gradovi: Čapljina, Jablanica, Konjic, Neum, Prozor-Rama, Ravno i Stolac, koji nisu obuhvaćeni ovim istraživanjem. Općine i gradovi koji se nalaze u Zapadnohercegovačkoj županiji su Posušje, Grude, Široki Brijeg i Ljubuški (sl. 1). Na prostoru tih općina i gradova (2

718,2 km²) postoji mnogo naselja (tab 1), a broj stanovnika prema zadnjem popisu stanovništva iz 2013. godine koji je obuhvaćen ovim općinama i gradovima je 218 835 stanovnika (AZSBIH, 2013).

Sl. 1. Općine i gradovi Zapadne Hercegovine

Izvor: Modificirano prema FZS (2020c)

Prirodno-geografska obilježja Zapadnohercegovačke županije su visoki planinski masivi Čabulje, Čvrsnice, Zavelima, Liba i Kušanovca, nadmorske visine od oko 60 do 2 500 m te plodne doline, dok u dijelu Hercegovačko-neretvanske županije prevladava dolina rijeke Neretve, naplavne ravnice te Mostarska kotlina (Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983; Galić, 2015).

Vremenski obuhvat rada se odnosi na posljednjih 10 godina zbog dostupnosti statističkih podataka o turističkom prometu koji su dobiveni na zahtjev od Federalnog zavoda za statistiku (FZS).

Tab. 1. Naselja Zapadne Hercegovine prema popisu stanovništva iz 2013. godine

Grad/ Općina	Broj naselja	Broj stanovnika	Gustoća (stan./km ²)	Površina (km ²)
Čitluk	21	18 140	100,2	181,0
Grude	13	17 308	78,3	220,8
Ljubuški	35	28 184	96,2	292,7
Mostar	60	105 797	90,0	1175
Posušje	20	20 477	44,4	461,1
Široki Brijeg	34	28 929	76,6	387,6
UKUPNO	183	218 835	80,5*	2718,2

*prosjeak

Izvor: AZSBIH (2013); AZSBIH (2016)

1.5. Pregled dosadašnjih istraživanja

Turizam Zapadne Hercegovine nije bio predmet istraživanja većeg broja znanstvenika u geografskoj literaturi. U posljednje vrijeme sve se više piše o mogućnostima razvoja turizma na prostoru Hercegovine u dnevnom tisku i *web* portalima, ali i popularno-znanstvenim člancima.

Znanstvenik koji se ističe svojim radovima o turizmu u Hercegovini je Ivan Madžar. Njegovi radovi koji su poslužili pri pisanju ovog rada su: doktorska disertacija *Utjecaj turizma na transformaciju Hercegovine* iz 2007. godine i članak iz 2010. godine *Osnovne značajke vjersko turizma u Međugorju*. U ova dva rada Madžaru je fokus istraživanja bio na Međugorju ali je u doktorskoj disertaciji ukratko dao i pregled ostatka Hercegovine. Madžar se bavio i drugim temama u turizmu, tako je napisao rad 2017. godine s Glamuzinom i Puticom *Regionalni aspekt suvremenog turističkog razvoja Bosne i Hercegovine*, koji je poslužio pri ovom istraživanju. Od ostalih istraživanja treba napomenuti jedno relativno novije koje je provela grupa autora 2010. godine iz Instituta za turizam, a naslov istraživanje je *Stavovi i potrošnja turista u Federaciji Bosne i Hercegovine*, u kojem su između ostalog ispitani stavovi i potrošnja turista u Mostaru i Međugorju.

Što se tiče literature koja se bavi prirodno-geografskim i društveno-geografskim obilježjima Hercegovine, postoji niz djela. Rad koji je najviše poslužio pri pisanju ovog rada je *Hercegovina – Povijest, Kultura, Umjetnost, Prirodne ljepote, Turizam* iz 2006. godine koji su napisali Bijavica i Njavro. U ovom radu su opisane sve važnije činjenice za mjesta u

Hercegovini, kao što naslov kaže, od povijesti, kulture, umjetnosti, prirodnih ljepota do turizma. Osim toga, dio rada korištena je i *Enciklopedija Jugoslavije: Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*.

Ostala literatura starijeg je izdanja, ali ima literature novijeg postanka među kojoj je važno spomenuti Božićevića (1969) s djelom *Pećine, jame i ponori s vodom u području Dinarskog krša. Krš Jugoslavije*, zatim Marijanovića (2012) s djelom *Ravlića Pećina – prapovijesno razdoblje*, isto tako djelo iz 2008. godine, naslova *Krš i pećine Bosne i Hercegovine – prošlost za budućnost*, kojeg su napisali Mulaomerović, Lučić i Osmanković te djelo Josipa Roglića *Polja zapadne Bosne i Hercegovine* iz 1954. godine.

Nadalje, istraživanje koje se bavi stećcima Zapadne Hercegovine napisala je Edita Vučić 2018. godine, naslova *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka Zapadne Hercegovine*

1.6. Metodologija istraživanja

Prilikom istraživanja korištene su razne metode, a istraživački rad proveden je u nekoliko faza. Prva faza se odnosi na pripremu za pisanje diplomskog rada, u kojoj je prikupljena literatura, zatim izvori podataka o turizmu Zapadne Hercegovine, kao što su strategije razvoja i ostali radovi navedeni u prethodnom poglavlju, a pri tom postupku preuzela su se istraživanja drugih znanstvenika i njihova opažanja, stavovi, zaključci i spoznaje, a to se odnosi na metodu kompilacije. Druga faza odnosi se na prikupljanje statističkih podataka, kontaktiranje institucija i relevantnih činitelja turizma na području istraživanja i terensko istraživanje. To znači da su prikupljeni statistički podaci preko e-pošte, a informacije koje nisu bile dostupne prikupljene su metodom intervjua i anketom. Treća faza odnosi se na analizu svih podataka prikupljenih u prethodnim fazama te njihovo sistematiziranje u smislene cjeline korištenjem podataka prikupljenih iz literature i ostalih izvora te grafička vizualizacija rezultata istraživanja (metoda klasifikacije). I na kraju, četvrta faza odnosi se na predočavanje rezultata istraživanja, tekstualno i grafički, u diplomskom radu te dodatno prikupljanje podataka gdje je to bilo potrebno.

Anketno istraživanje je uključilo terenski obilazak Parka prirode Blidinje s ciljem anketiranja posjetitelja ovog prostora. Anketiranje je proveo autor u neposrednom kontaktu s ispitanicima od 16. prosinca 2019. do 10. siječnja 2020. godine. Anketiranje je provedeno nasumično u prijepodnevnim i poslijepodnevnim satima, s napomenom da se nije provodilo svaki dan tijekom navedenog razdoblja. Anketirano je ukupno 300 posjetitelja, a svi ispitanici su punoljetni. Anketni upitnik je tiskan na hrvatskom i engleskom jeziku.

Strukturirani anketni upitnik obuhvatio je dva pitanja otvorenog tipa u kojima je bilo potrebno upisati odgovarajući kratki odgovor te sedam pitanja zatvorenog tipa s ponuđenima odgovorima. Pitanja su vezana uz sociodemografska obilježja ispitanika (dob, spol i državu podrijetla), pratnju na putovanju, način organizacije putovanja (samostalno ili organizirano), razlog dolaska, korištenje određenih smještajnih kapaciteta tijekom boravka na prostoru Parka prirode Blidinje, planirani ukupni broje noćenja te način informiranja o Parku prirode Blidinje u svrhu putovanja. Kod razloga dolaska bilo je moguće zaokružiti dva odgovora pa su se u skladu s tim kod obrade podataka ubrojila oba. Anketni upitnik je proveden u zimskog razdoblju zbog razvijenog skijališnog turizma, ali treba napomenuti da u vrijeme provođenja anketnog istraživanja snijeg je padao sporadično tako da skijaška staza nije bila otvorena cijelo vrijeme. Također, na skijaškoj stazi još ne postoji sustav za proizvodnju umjetnog snijega. Za obradu podataka i analizu sadržaja korišten je program Excel u kojem su odgovori na anketni upitnik obrađivani deskriptivnom statistikom.

Osim toga, putem e-pošte su prikupljeni statistički podaci o dolascima, noćenjima i smještajnim kapacitetima Zapadnohercegovačke i Hercegovačko-neretvanske županije, a ustupila ih je gospođa Mevla Softić voditeljica *Odsjeka za odnose sa javnošću i biblioteka* na Federalnom zavodu za statistiku. Nadalje, podaci su prikupljeni i intervjuom s djelatnicima općinskih i gradskih poglavarstava u Zapadnohercegovačkoj županiji. Pri iniciranju razgovora većina se pozvala na *Strategiju razvitka turizma Županije Zapadnohercegovačke*, koja je objavljena 2019. godine. No, razgovor je obavljen s Josipom Tomićem iz ureda općinskog načelnika u Grudama te Tonijem Galićem višim stručnim suradnikom za odnose sa javnošću iz Grada Široki Brijeg zbog projekta *Adriatic Canyoning*. Pitanja su se odnosila na dostupnost statističkih podataka, trenutno stanje turizma, trenutni i budući planirani projekti u turizmu te budući razvoj turizma.

Nadalje, metodom deskripcije objašnjeni su prirodno-geografski i društveno-geografski čimbenici razvoja turizma, dok su zaključci o trenutnom stanju turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine, Zapadnoj Hercegovini te prostorima koji su posebno istraženi kao što je Park prirode Blidinje doneseni metodom indukcije. Zaključci o mogućnostima budućeg sveukupnog razvoja i razvoja turizma Hercegovine doneseni su metodom dedukcije.

2. TURIZAM U BIH

U ovom dijelu rada bit će uspoređeno odabrano područje istraživanja s okolnim prostorom unutar Bosne i Hercegovine, a fokus je na Federaciji Bosne i Hercegovine zbog dostupnosti podataka.

2.1. Konkurentnost u funkciji razvoja turizma

Često se spominje kako je turizam osjetljiva grana gospodarstva, primjerice Vukonić (2018) u svome radu uspoređuje turizam s nježnom ali vitalnom biljkom. On je prije svega tu mislio na ratno stanje u Hrvatskoj i susjedstvu 1990-ih godina, ali to se može primijeniti i na druga područja i o tome ovisi sama konkurentnost nekog gospodarstva u cjelini, ali i neke djelatnosti, npr. turizma.

Mnogi autori navode kako je turizam osjetljiv na rizik i neizvjesnost u okruženju i stalno je pod određenim utjecajima. U literaturi često se spominje kako je za neometano odvijanje turizma potrebno ispuniti određene uvjete, a navode se sljedeći:

1. *Stabilno političko i sigurnosno okruženje,*
2. *Zadovoljavajuće stanje okoliša,*
3. *Povoljna zdravstvena situacija,*
4. *Povoljna ekonomska kretanja,*
5. *Razvoj prometa i infrastrukture,*
6. *Tehnologije* (Arnaut i Fehrić, 2011).

Konkurentnost destinacije ne ovisi samo o navedenim čimbenicima, nego i o samoj atraktivnosti destinacije, no, konkurentnost turističke destinacije se na kraju s vodi na stvaranje adekvatnog i poticajnog okruženja. Poticajno okruženje treba biti u okvirima institucija i gospodarstva kako bi se omogućilo privatnim poduzetnicima lakše poslovanje (Kunst, 2009).

Indikatori konkurentnosti ukazuju na performanse neke destinacije, a za Bosnu i Hercegovinu se iskazuje kroz podatke raznih agencija kao što je Svjetski ekonomski forum (WEF). Podaci njihova izvješća o konkurentnosti putovanja i turizma (*Travel & Tourism Competitiveness Report*) iz 2019. godine uključuju četiri glavne kategorije prema kojima su države svijeta smještene na ljestvicu, a to su: općenito političko i razvojno okruženje, zatim politika koja se odnosi turizam i putovanja, poslije toga infrastruktura te prirodni i kulturni resursi. Na ukupnoj ljestvici BiH nalazi se na 105. mjestu od ukupno 140 mjesta. Također, BiH je zadnja u regiji Europa i Euroazija, što je vrlo loš rezultat, no, u usporedbi s prošlim izvješćem

iz 2017. godine BiH se popela na ljestvici za osam mjesta. Što se tiče država u okruženju među lošije spadaju još Sjeverna Makedonija na 101. mjestu i Albanija na 86. mjestu, dok bolje kotiraju Republika Hrvatska na 27. mjestu i Slovenija na 36. mjestu (WEF, 2019).

Nadalje, bit će spomenut i indeks transformacije Bertelsmann Stiftung fondacije koji će biti pobliže obrađen te analizirani podaci.

Indeks transformacije Bertelsmann Stiftung-a (BTI) je indeks koji analizira i ocjenjuje kvalitetu demokracije, tržišnog gospodarstva i političkog upravljanja. To istraživanje uključuje 129 slabije razvijenih država i država u tranziciji, a objavljuje se svake dvije godine. BTI ima 16 područja na kojima ocjenjuje status neke države (organizacija tržišta, ekonomski pokazatelji, održivost, sudjelovanje u političkom procesu i slično), a rezultati se daju ocjenama od 0 do 10. Nadalje, u izvješćima se ovih 16 područja često svedu na četiri najbitnija, a to su: status demokracije, status tržišne ekonomije, indeks upravljanja te konačna ocjena, odnosno rang. U tablici 2. prikazane su usporedno ove četiri ocjene iz izvješća 2016. godine te iz 2020. godine za Bosnu i Hercegovinu i države u susjedstvu. Prvo su prikazani indeksi, a rang je prikazan u zagradi (Bertelsmann Stiftung, 2020a).

Tab. 2. BTI rang za BiH i države u susjedstvu za 2016. i 2018. godinu

Države	Demokracija		Tržište		Upravljanje		Ukupno	
	2016.	2018	2016.	2018.	2016.	2018.	2016.	2018.
Albanija	7,0 (36)	7,2 (33)	6,5 (37)	6,5 (33)	5,7 (38)	6,0 (20)	6,7 (36)	6,8 (28)
BiH	6,3 (54)	5,8 (68)	6,5 (37)	6,5 (36)	4,1 (91)	3,8 (104)	6,4 (42)	6,1 (53)
Crna Gora	7,9 (21)	7,4 (27)	7,1 (27)	7,1 (26)	6,4 (21)	6,6 (15)	7,5 (20)	7,2 (21)
Hrvatska	8,4 (14)	8,2 (16)	7,5 (20)	7,7 (17)	6,4 (20)	6,0 (25)	7,9 (15)	7,9 (15)
Mađarska	7,6 (25)	6,8 (41)	7,8 (15)	7,2 (22)	4,7 (76)	4,1 (93)	7,7 (18)	7,0 (25)
Sjeverna Makedonija	6,7 (44)	7,2 (30)	7,1 (28)	7,1 (24)	5,7 (41)	6,2 (20)	6,9 (31)	7,2 (22)
Srbija	7,9 (21)	7,0 (36)	7,0 (30)	6,9 (27)	6,3 (22)	5,4 (50)	7,4 (21)	6,9 (26)
Slovenija	9,2 (7)	9,2 (7)	8,8 (7)	9,4 (3)	6,5 (18)	6,7 (11)	9,0 (7)	9,3 (5)

Izvor: Bertelsmann Stiftung (2020b)

U izvještaju 2016. godine stoji da se nestabilnost u Bosni i Hercegovini stvara zbog neuspješnih dogovora relevantnih političkih opcija oko izbora, odnosno izbornog zakona zbog čega su izbori 2019. godine bili upitni, ali su se ipak održali. No, ti su izbori donijeli još veću nestabilnost i zastoje reformi u Federaciji Bosne i Hercegovine. Ignoriraju se važni problemi i strateški prioriteti što je dovelo do smanjenja ranga BiH na BTI ljestvici (u svakom području), a to možemo vidjeti i na priloženoj tablici. Od svih država u okruženju BiH ima najniže ocjene te je na zadnjem mjestu, dok je Slovenija najbolje ocijenjena. Ovakvi rezultati ne mogu biti dobri za turizam, ni općenito napredak, a kako bi se stanje poboljšalo, potreban je politički dogovor (Bertelsmann Stiftung, 2016; Bertelsmann Stiftung, 2020a).

2.2. Turizam Federacije BiH u brojkama

Bruto domaći proizvod po stanovniku u Federaciji BiH 2019. iznosio je 5 377 američka dolara (USD), dok je godišnja stopa realnog rasta iznosila je 3,2 % (FZS, 2019). Nadalje, Svjetski gospodarski forum (WTTC) objavio je da ukupni doprinos od turizma u Bosni i Hercegovini iznosi 1 820 milijuna USD, odnosno 9,3 % ukupnog gospodarstva. Također, rast turizma u odnosu na prethodnu godinu iznosi 6,9 %. Doprinos turizma u zaposlenosti je iznosio 9,6 % svih zaposlenih, odnosno 79 100. Što se tiče Federacije BiH, nezaposlenih osoba je bilo 329 907, dok je ukupno zaposlenih u 2018. godini bilo 519 800. Najviše zaposlenih bilo je u prerađivačkoj industriji, nešto više od 100 000, što je 41 % ukupne zaposlenosti, potom slijedi trgovina sa oko 94 000 zaposlenih, odnosno 27,6 % ukupne zaposlenosti. Zaposlenih u turizmu bilo je oko 25 000, odnosno 3,2 % od ukupno zaposlenih. Djelatnosti u kojima je najmanje zaposlenih su poslovanje nekretninama gdje je zaposlenih nešto manje od 3 000 te ostale uslužne djelatnosti u kojima je oko 4 600 zaposlenih. Ostvarene investicije u stalna sredstva iznosila su 1 721 245 000 USD, od čega je 751 909 000 USD investirano u građevinske objekte i prostore, na strojeve je investirano 874 310 000 USD, a u ostale svrhe 35 204 000 USD. Što se tiče investicija u turizam, one su u 2017. godini iznosile 189,5 milijuna USD, daljnje prognoze su pozitivne i predviđaju rast do 6,3 %. Prema statističkim podacima investicije su bile na vrhuncu u 2008. godini, smanjile su se pojavljivanjem globalne krize, ali su postepeno napredovale do današnjeg dana (Tadić, 2019; FZS, 2019; WTTC, 2020).

Tab. 3. Smještajni kapacitet FBiH u turizmu od 2015. do 2019. godine

Godine	2015	2016	2017	2018	2019
Ukupan broj ležaja	19 769	28 048	30 707	32 675	34 443
Hoteli i sličan smještaj	17 550	21 822	23 916	24 977	27 352

Izvor: FZS (2020b)

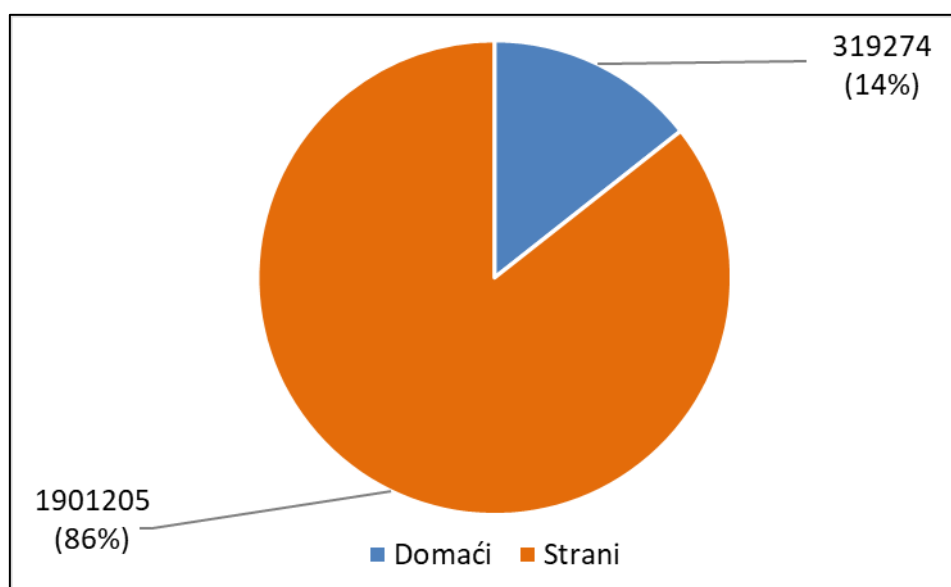
Nadalje, promatramo li receptivne elemente ponude, odnosno objekte koji su kategorizirani prema pravilniku te ujedno imaju dozvolu za pružanje usluga smještaja, možemo vidjeti (tab. 3) da se u zadnjih pet godina broj ležajeva u FBiH konstantno povećava. Od skoro 20 000 2015. godine narastao je do skoro 35 000 u 2019. godini. Treba napomenuti da se ovi podaci odnose na maksimalno raspoloživi kapacitet tijekom godine, kako su rekli iz Federalnog zavoda za statistiku prilikom ustupanja podataka. Također, najveći udio ima hotelski smještaj, koji je u navedenoj tablici prikazan uz ukupan broj. Razlog tome je što je turizam u FBiH većinom koncentriran u većim gradovima kao što su Sarajevo, Mostar ili Neum, gdje je dostupan hotelski smještaj, drugo, ono što obuhvaća ta kategorija je gotovo sav smještaj za duži odmor, dok su ostale kategorije: odmarališta i slični objekti za kraći odmor, kampovi te ostali smještaj. Također, velik problem predstavlja i siva ekonomija, odnosno dosta neprijavljenih gostiju, to jest ležajeva.

Tab. 4. Noćenje turista u FBiH prema vrsti objekata i porijeklu za godine 2015. i 2019.

Vrsta objekta	Godine					
	2015.			2019.		
	Ukupno	Domaći	Strani	Ukupno	Domaći	Strani
Odmarališta i slični objekti za kraći odmor	1 033 230	275 868	757 362	1 901 759	282 687	1 790 089
Ostali smještaj	14 560	3 370	11 190	20 182	1 688	18 494
Kampovi i prostori za kampiranje	40 613	9 225	31 388	121 878	30 813	91 065
Hoteli i sličan smještaj	6 583	3 629	2 658	5 643 462	4 086	1 557 205
UKUPNO	1 094 986	292 092	802 598	2 049 462	319 274	1 901 205

Izvor: FZS (2020b)

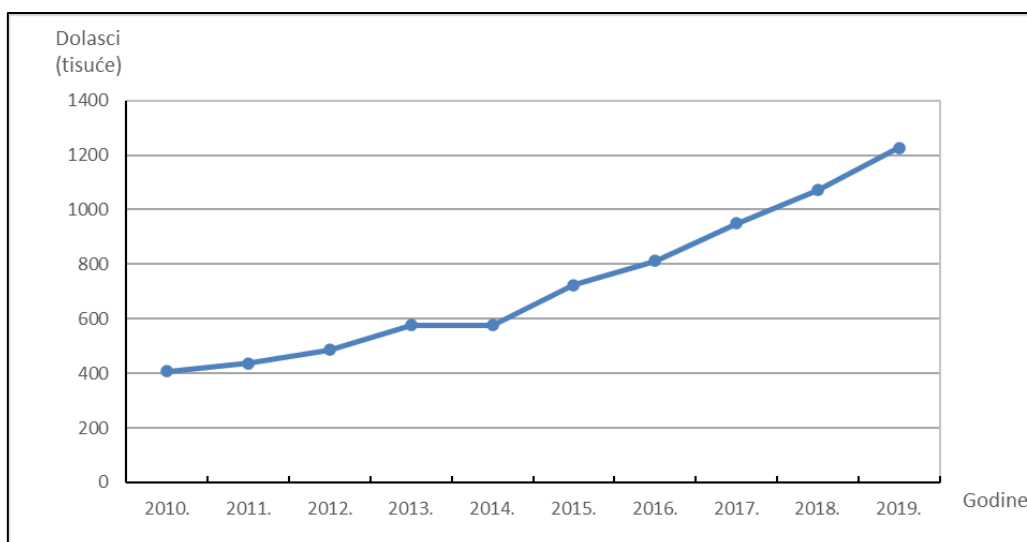
Usporedimo li kapacitete s brojem ostvarenih noćenja (tab 3; tab 4) može se primijetiti diskrepancija, odnosno nerazmjerni broj kapaciteta i ostvarenih noćenja. Tako na primjer 2015. godine kategorija Federalnog zavoda za statistiku hoteli i sličan smještaj imala 89 % ukupnog broja ležaja, dok se situacija 2019. godine nije značajnije promijenila te je tada hotelski i sličan smještaj imao udio od 80 % ukupnog broja ležaja u cijeloj Federaciji BiH, no, broj ostvarenih noćenja je najveći u odmaralištima i sličnim objektima za kraći odmor. Naime, u hotelima i sličnom smještaju ostvaren je najmanji broj noćenja (od svih kategorija) 2015. godine i 2019. godine, uz to, da je ostvaren manji broj noćenja 2019. godine (6583 turista 2015. godine, 5643 turista 2019. godine), dok je ukupno rastao broj noćenja (s 1 094 986 turista 2015. godine na 2 049 462 turista 2019. godine). Iskažemo li navedeno relativnim pokazateljima, onda možemo reći da je 2015. godine na 89 % smještajnog kapaciteta ostvareno 0,6 % noćenja, dok je 2019. godine na 80 % smještajnog kapaciteta ostvareno 0,3 % noćenja.

Sl. 2. Noćenja turista u FBiH 2019. godine

Izvor: FZS (2020b)

Što se tiče noćenja turista prema državi porijekla, može se jasno vidjeti iz dijagrama (sl. 2) kako 86 % noćenja ostvaraju strani turisti, dok samo 14 % otpada na domaće turiste. Nadopunimo li podatke s prethodnom tablicom (tab 4) možemo utvrditi da se 2019. godine u odnosu na 2015. godinu broj ostvarenih noćenja povećao za više od dvostruko (s 802 598 na 1 901 205), a samim time i broj ukupnih noćenja, ali da broj ostvarenih noćenja domaćih turista nije pratio takvo povećanje, nego se povećao znatno manje (s 292 092 na 319 274).

Sl. 3. Dolasci turista u FBiH od 2010. do 2019. godine

Izvor: FZS (2020b)

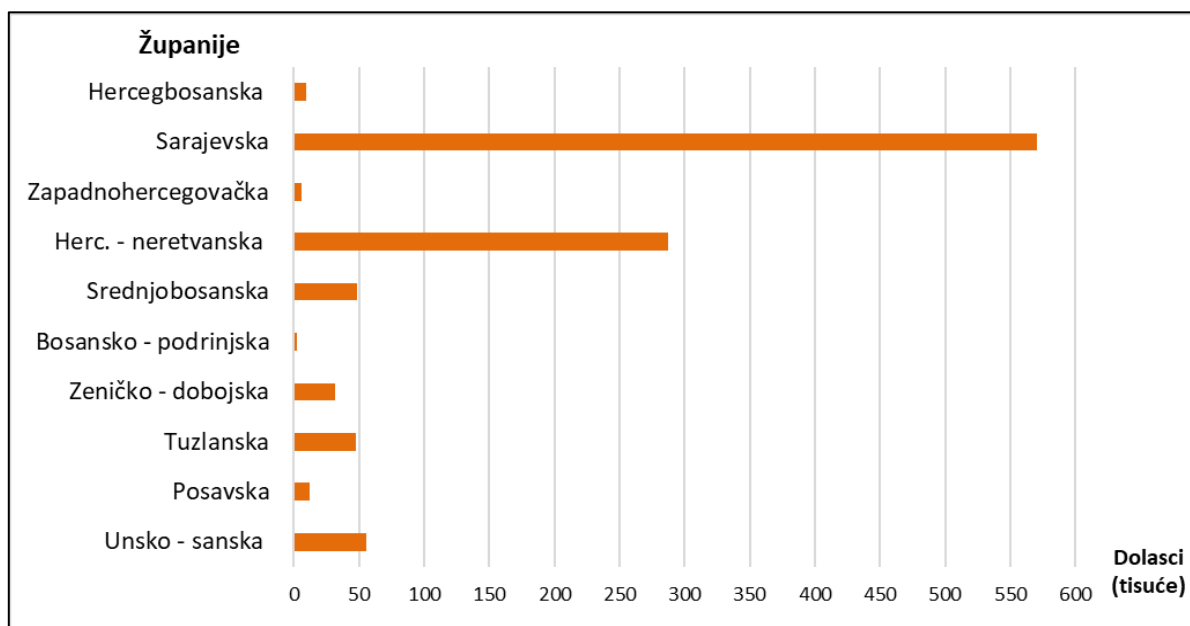
Nadalje, analizom podataka o samim dolascima turista u Federaciji BiH (sl. 3) možemo zaključiti da zadnjih deset godina broj turista stalno raste. Naime, 2010. godine broj turističkih dolazaka u Federaciji BiH bio je nešto više od 400 000 i kontinuiranim rastom se taj broj utrostručio na 1 200 000 turista. Pogledom na krivulju može se zaključiti da je broj turista u FBiH do 2014. polagano rastao, uz to da se primjećuje stagnacija u 2014. godini u odnosu na 2013., a nakon toga počinje ubrzani rast sve do danas

Tab. 5. Dolasci turista u FBiH po županijama od 2012. do 2018. godine

Županije / kantoni	Godine		
	2012.	2015.	2018.
Unsko-sanska	27 893	33 510	55 633
Posavska	5 226	7 500	12 211
Tuzlanska	24 117	41 799	47 331
Zeničko-dobojska	16 934	17 546	31 719
Bosansko-podrinjska	3 004	3 002	2 523
Srednjobosanska	27 038	42 424	48 489
Hercegovačko-neretvanska	111 676	202 161	287 094
Zapadnohercegovačka	4 995	4 232	6 134
Sarajevska	259 000	364 281	570 219
Hercegbosanska	6 377	6 934	9 744
UKUPNO	486 260	723 389	1 071 097

Izvor: FZS (2020b)

Isto tako, možemo usporediti dolaskе po županijama Federacije BiH (tab. 5; sl. 3) te zaključiti da je najveći broj dolazaka u Sarajevskoj i Hercegovačko-neretvanskoj županiji. U Sarajevskoj županiji broj dolazaka 2012. godine bio je oko 260 000, da bi se do 2018. godine udvostručio, odnosno iznosi oko 570 000. Što se tiče Hercegovačko-neretvanske županije u 2012. godini broj dolazaka je iznosio oko 112 000, dok je 2018. godine iznosio oko 290 000, što je također veliko povećanje. Nadalje, u svim drugim županijama rastao je broj posjetitelja, osim u Bosansko-podrinjskoj gdje se čak smanjio broj posjetitelja 2018. godine u odnosu na 2012., a u Zapadnohercegovačkoj županiji od 2012. do 2015. godine broj posjetitelja stagnira, a od 2015. do 2018. godine raste. Osim toga županija Zapadnohercegovačka je s dijelom Hercegovačko-neretvanske županije predmet istraživanja ovog rada pa se analizom ovih podataka primijeti da spada u županije s manjim brojem dolazaka. Taj problem će biti istražen i pobliže analiziran u nastavku ovog istraživanja. Druge županije koje se izdvajaju poslije Sarajevske i Hercegovačko-neretvanske su Srednjobosanska, Zeničko-dobojska, Tuzlanska i Unsko-sanska, koje su sve imale oko 50 000 dolazaka u 2019. godini, ali i dalje „zaostaju“ za prve dvije. Na osnovu ovoga možemo zaključiti da se na prostoru Federacije BiH izdvajaju dva prostora s većim brojem dolazaka, a to su: Sarajevska i Hercegovačko-neretvanska županija. Sarajevo bilježi velik broj kao glavni grad s bogatom kulturno-povijesnom baštinom, a Međugorje kao najvažnija turistička destinacija, u koju dolaze mnogi hodočasnici i Mostar, također s bogatom kulturno-povijesnom i prirodnom baštinom.

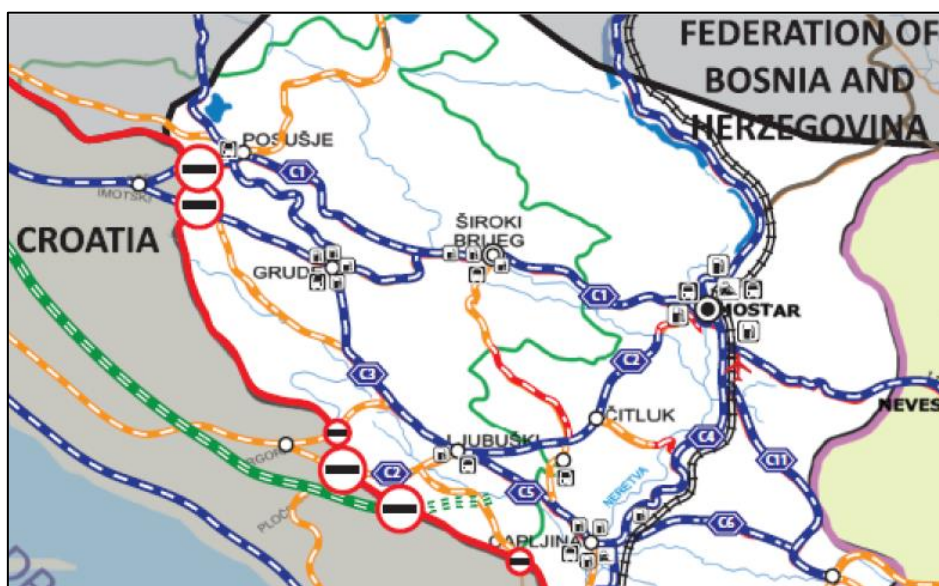
Sl. 4. Dolasci turista po županijama FBiH u 2018. godini

Izvor: FZS (2020b)

3. PROMETNO-KOMUNIKACIJSKI FAKTORI RAZVOJA TURIZMA

Jedan od receptivnih faktora u turizmu je prometna povezanost, odnosno o prometu ovisi i eventualni broj dolazaka turista jer prijevoz i promet čini turističku destinaciju dostupnom. Dakle, prometni sustav i turizam međusobno su povezani jer turizam kao takav podrazumijeva putovanje, a počeci turizma se vezuju uz razvoj različitih oblika prometa i prometne infrastrukture. Također, imaju utjecaj jedno na drugo jer kada neko područje postane turistička destinacija tada turizam utječe na intenzivniju izgradnju i modernizaciju prometne infrastrukture, a kada je infrastruktura razvijena onda se skraćuje putovanje i destinacija postaje turistički pristupačnija (Horak, 2007).

Kao što je već spomenuto u uvodnom dijelu ovog istraživanja, Zapadna Hercegovina nalazi se na jugozapadu BiH i ima relativno dobar geografski položaj, jer na zapadu graniči s Republikom Hrvatskom, a na jugu se nalazi rijeka Neretva. Također, u neposrednoj blizini su popularna turistička odredišta Srednje i Južne Dalmacije te Međugorje na prostoru istraživanja kao povoljan čimbenik za ostale općine i gradove.

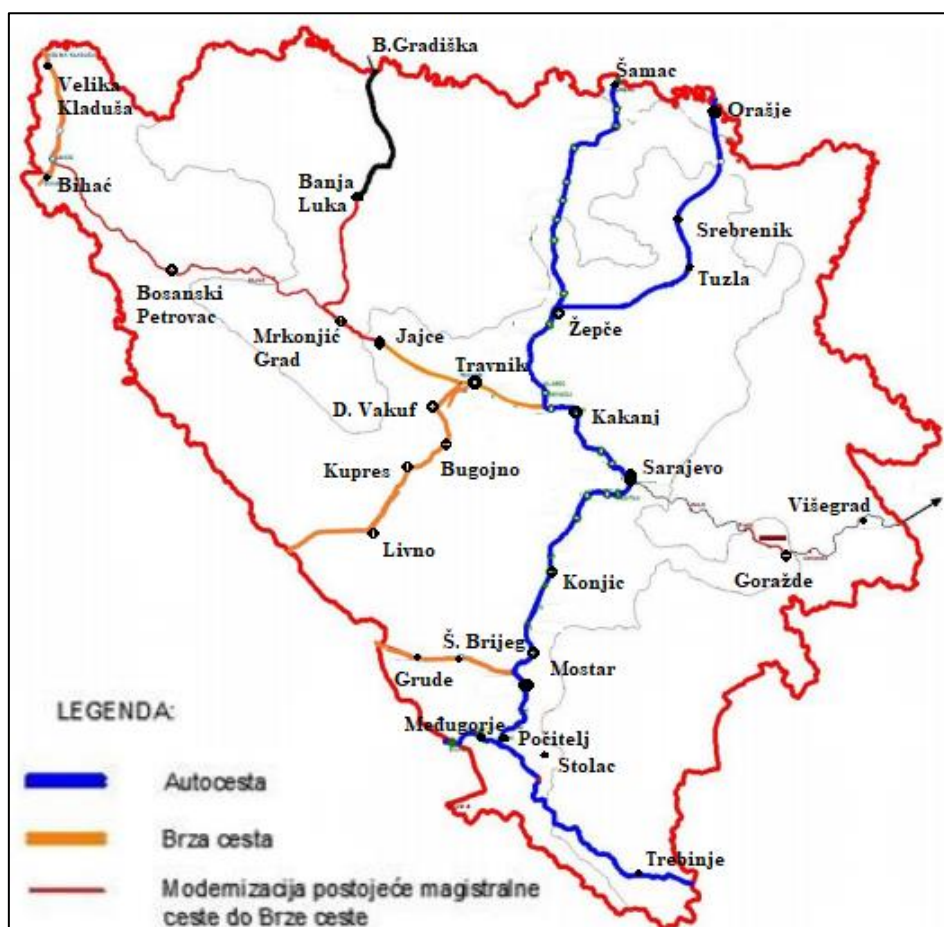

Sl. 5. Cestovna mreža Zapadne Hercegovine

Izvor: Grad Široki Brijeg (2016)

Nadalje, Zapadna Hercegovina povezana je cestovnom mrežom, željezničkom prugom i zračnim prometom (sl. 5). Što se tiče cestovne mreže, Zapadna Hercegovina povezana je magistralnim i regionalnim cestama, dok autoceste još ne postoje. Najvažniji prometni pravci su Mostar – Split, koji prolazi kroz Široki Brijeg i Grude, zatim Mostar – Zagreb, koji prolazi

preko Širokog Brijega, Posušja i Livna te Mostar – Sarajevo. Za međunarodni cestovni prijevoz bitna je blizina autoceste A1 kroz Hrvatsku, a iz Hercegovine se povezuje preko graničnih prijelaza u Posušju, Grudama i Ljubuškom do Vrgorca ili Zagvozda. Također, bitan je i paneuropski pravac, odnosno koridor Vc koji povezuje luku Ploče u Hrvatskoj preko BiH (granični prijelaz Bijača – Ljubuški, Mostar, Sarajevo) sa Srednjom Europom, odnosi se i na željeznički promet. Dijelovi tog koridora su već izgrađeni, a trenutno je izgradnja dionice između Mostara i Sarajeva, no samu izgradnju usporava konfiguracija terena, koja zahtjeva puno ulaganja u tunele, mostove, vijadukte i slično. Transportnom strategijom FBiH predviđeno je moderniziranje magistralnih i regionalnih cesta, a trenutno najvažniji projekti u Zapadnoj Hercegovini uz koridor Vc su: modernizacija ceste Mostar – Split, modernizacija ceste Posušje – Široki Brijeg, čime bi se putovanje od Posušja do Mostara sveo na 30 minuta sigurnog putovanja te obnova ceste Posušje – Grude (sl. 6). Projektne dokumentacije su gotove i očekuju se skori početci radova na ovim dionicama (MKT, 2016; JP Ceste, 2017; EU-ŽZH, 2019).

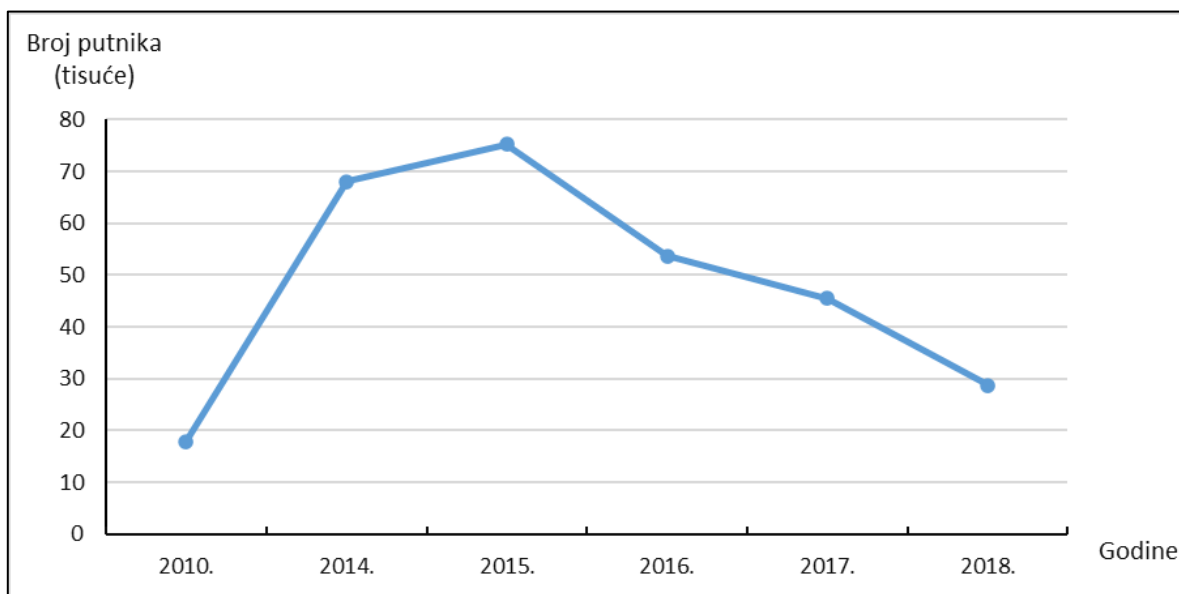

Sl. 6. Prioritetni projekti na cestovnoj mreži BiH

Izvor: MKT (2016)

Zapadna Hercegovina je povezana i preko željezničke postaje u Mostaru regionalnom Prugom 11 (Sarajevo – Čapljina - luka Ploče) koja je, preko kolosijeka u Sarajevu, povezana sa svim dijelovima BiH, državama u okruženju (Hrvatska i Srbija) i Europom. Izgradnjom koridora Vc očekuje se modernizacija željeznice (MKT, 2016).

Međunarodni zračni promet odvija se prvenstveno preko Međunarodne zračne luke Mostar. Osim toga, povoljan čimbenik povezanosti je i blizina zračnih luka u Splitu, Sarajevu i Dubrovniku, no to je uzrokovalo slabiji razvoj zračne luke u Mostaru. Naime, promet na Međunarodnoj zračnoj luci Mostar (sl. 7) bio je u porastu od 2010. do 2015. godine nakon čega broj putnika pada. Rast je bio uzorkovan letovima iz Italije, kojima su dolazili većinom hodočasnici u Međugorje, a radilo se o *charter* letovima. Porast broj putnika smanjen je nakon 2014. godine, vjerojatno zbog manjeg kapaciteta zračne luke kojoj je potrebna modernizacija. No, pad nakon 2015. godine direktno je uzorkovan organizacijom niskotarifnih letova zrakoplovnih tvrtki kao što su *Ryan Air* i *Wizz Air* u sve veće zračne luke Bosne i Hercegovine (Banja Luka, Tuzla, Sarajevo), dok su letovi prema Mostaru izostali. Dakle, mostarska zračna luka da bi ponovo privukla putnike mora uvesti dio niskotarifnih letova te ciljati na hodočasnike iz Italije i ostalih europskih država kojima je lakše doći zrakoplovom nego cestovnim ili nekim drugim prijevozom. Osim toga, Međunarodna zračna luka Mostar niskotarifnim letovima, zbog blizine, može privući turiste koji dolaze u Hrvatsku te tako indirektno privući goste u Zapadnu Hercegovinu (Primorac, 2017; HNŽ, 2017).

Sl. 7. Kretanje broja putnika u Međunarodnoj zračnoj luci Mostar

Izvor: BHDCA (2019)

4. PRIRODNO-GEOGRAFSKI FAKTORI TURISTIČKE PONUDE

Prirodna osnova jedan je od važnijih faktora razvoja turizma i osnovnih atrakcijskih čimbenika, a u ovom poglavlju bit će objašnjeni klima, reljef i vode kao razvojni čimbenici turizma. Zapadna Hercegovina obiluje vodenim potencijalom, raznovrsnim reljefom i klimom povoljnom za zimski i ljetni turizam, što omogućava veći turistički razvoj.

4.1. Klima kao razvojni čimbenik turizma

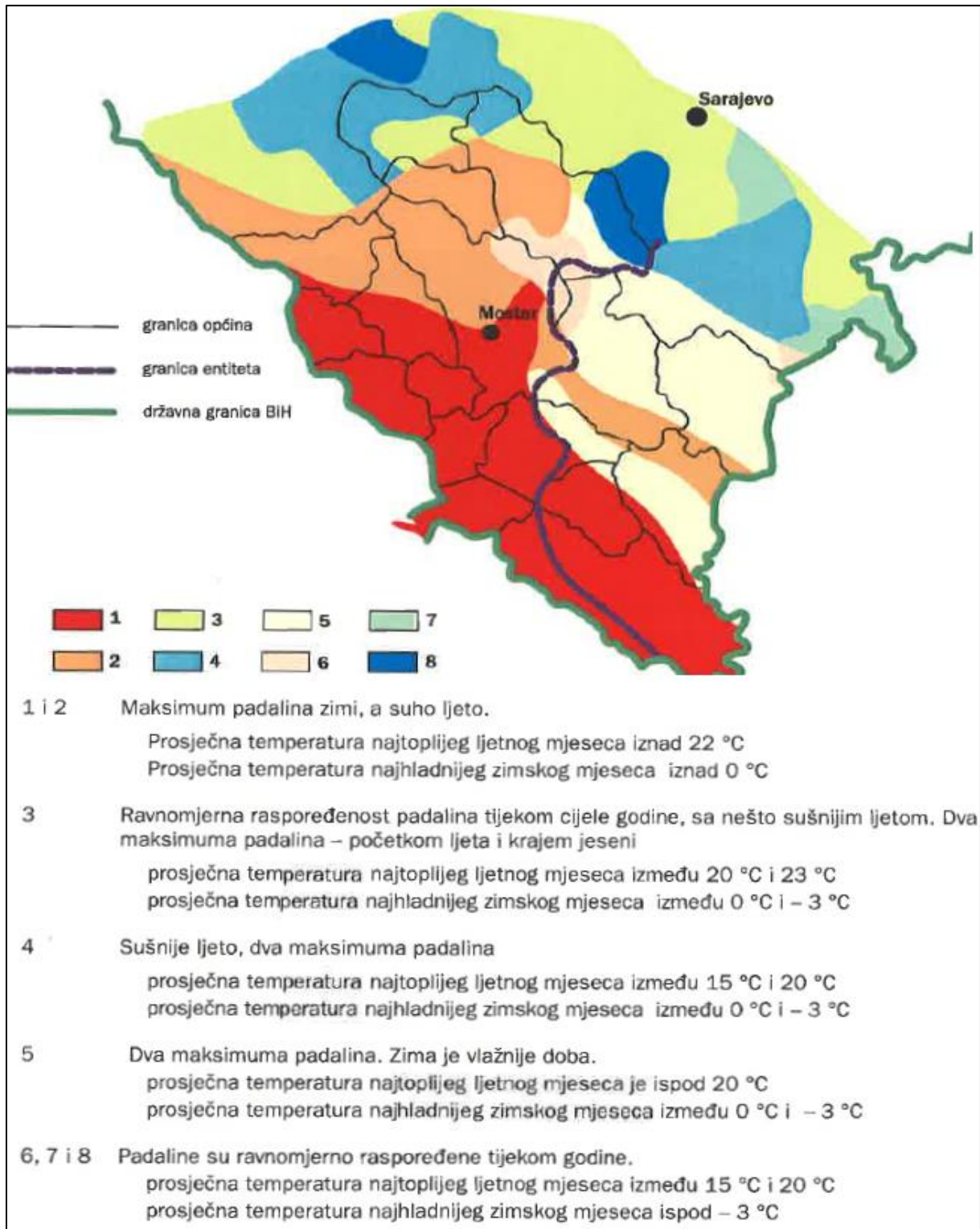
Prije svega važno je definirati što je klima. Većina autora se slaže s definicijom da je to prosječno stanje atmosfere nad određenim mjestom u određenom razdoblju uzimajući u obzir prosječna i ekstremna odstupanja (Conrad 1936. prema Šegota i Filipčić, 1996).

Klima zajedno s reljefom, plodnim tlom i raspoloživom količinom vode je osnovni prirodni faktor okupljanja stanovništva u određenom prostoru, pa samim time klimatska obilježja imaju velik utjecaj na društveno-ekonomske prilike u prostoru, pa tako i na sam turizam (Ahmetbegović i dr., 2015).

Danas, kada je turizam općenito razvijen u svijetu i smatra se jednom od važnijih ljudskih aktivnosti za gospodarstvo svijeta, važno je planiranju uzeti u obzir što više čimbenika, pa tako i klimu. Poznavanje klime i klimatoloških promjena bitno je za planiranje turističke sezone, tako da bi svaka turistička destinacija trebala posjedovati kvalitetnu informaciju o klimatskim elementima, što u Hercegovini i nije baš slučaj (Madžar, 2007).

Analiziranjem klimatološke situacije na prostoru Hercegovine (i šireg područja) možemo reći da su klimatske prilike pod utjecajem više faktora, a to su: blizina mora, reljef i nadmorska visina. U Zapadnoj Hercegovini prevladava mediteranska klima, a u susjednim područjima umjereno-topla vlažna klima (sl. 8). Prema *Köppenovoj klasifikaciji klime* pripada u klimatski razred C – umjereno tople kišne klime, s podtipovima Csa i Csb (sredozemne klime) te u malom području Cfb (umjereno topla vlažna klima s toplim ljetom). Prema nadmorskoj visini niža područja imaju sredozemnu klimu zbog relativne blizine Jadranskog mora i njegovog utjecaja dolinom rijeke Neretve, dok viša područja sprječavaju prodor maritimnih zračnih masa, a to su planinski masivi Vran, Čabulja, Čvrstica i ostali. U višim predjelima pojava snijega bilježi se od sredine jeseni do ranog proljeća, dok je u nizinskim predjelima ta pojava rijetka. Za mediteranski tip klime karakteristična su duga i suha ljeta te kratke i blage zime. Ovakva raspodjela različitih klimatskih utjecaja pogoduje turizmu za vrijeme ljeta i zime, što zasigurno

donosi prednost u odnosu na susjedne države Hrvatsku i Crnu Goru, koje baziraju svoj turizam na ljetnom razdoblju (Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983; Bijavica i Njavro 2006; Galić 2015).

Sl. 8. Prostorni raspored klimatskih pojaseva Hercegovine

Izvor: Madžar (2007)

Analiziramo li prostorni raspored klimatskih pojaseva Hercegovine (sl. 8) i sliku broj 1, možemo reći da prostor ovog istraživanja, odnosno sve općine i gradovi u Zapadnoj Hercegovini pripadaju tipu 1 i 2, odnosno općine koje se nalaze sjeverno i koje su obuhvaćene planinskim lancima pripadaju tipu 2 i imaju mogućnost razvitak skijališnog turizma, dok južnije općine koje su pod utjecajem morskih zračnih masa preko doline Neretve, imaju tip 1 te veći potencijal za razvitak kupališnog turizma i ostalih oblika koji dominiraju ljeti, ali to ne znači da u predjelima u kojima je moguć razvitak skijališnog turizma nije moguć razvitak i ostalih oblika.

4.2. Utjecaj reljefa na razvoj turizma

Reljef kao atrakcijski faktor vrlo je bitan u turizmu od početka razvoja turizma, pogotovo od *Thomasa Cooka* koji je u 19. stoljeću popularizirao destinacije u Europi koje obuhvaćaju planinski zavičaj, odnosno Alpe, pa sve do danas i modernog turizma. Prostor Hercegovine industrijski je relativno slabo razvijen, tako da ima velike potencijale za iskorištavanje okoliša u turističke svrhe. No, pri tome također treba biti oprezan i na vrijeme zaštititi prostore koji su vrijedni i netaknuti, kao što je prostor Blidinja 1995. godine proglašen parkom prirode. Uz, to treba se brinuti o održivom razvoju turizma kako bi se održala turistička atraktivnost i cjelovitost tog prostora (Madžar, 2007; Williams, 2009).

Nadalje, cijeli prostor Bosne i Hercegovine geomorfološki pripada Euroazijskom morfološkom sistemu mlađeg, ulančanog gorja. Područje Hercegovine karakteristično je po izrazitoj vertikalnoj raščlanjenosti, a nalazi se na području Dinarida koji su definirali cijelo područje. Naime, pružanje u pravcu SZ – JI ili dinarski smjer pružanja odredio je razvoj naselja, a krška podloga po kojoj je prostor karakterističan, obiljuje krškim i fluvio-krškim oblicima. Također, većina prostora po hipsometrijskoj strukturi pripada nižim planinama s kombinacijom nizina koja uglavnom ne prelaze 200 metara. Osim toga planinski prostor na sjeveru Hercegovine pripada lancu visokih dinarskih planina, a među planinama na prostoru Zapadne Hercegovine najviše su: Čvrstica, Čabulja i Vran (Božičević 1969; Madžar, 2007; Galić, 2015).

Planinski masiv Čvrstice pruža se između kanjona Neretve na istoku, Dugog Polja na zapadu i sjeverozapadu, kanjona Doljanke na sjeveru i kanjon Drežanke na jugu. Čvrstica se često naziva i krov Hercegovine sa svojim najvišim vrhom Pločno (2228 metara). Pored Pločna oblikovano je još pet vrhova viših od 2000 m: Draga kosa (2217 m), Jelinak (2170 m), Ploča (2040 m), Kapci (2156 m) i Veliki Vilinac (2113 m). Unutar samog planinskog masiva Čvrstice

može se izdvojiti više manjih cjelina, a to su: visoravni Muarnica, Plasa i Mala Čvrsnica te gorski hrbat Velike Čvrsnice s čvrzničkom visoravni i gorski hrbat Velikog Vilinca (FMOIT, 2011).

Sl. 9. Diva Grabovica – Čvrsnica

Izvor: MTTO-HNŽ (2016)

Ono što je turistički zanimljivo u masivu Čvrsnice su geomorfološki rezervat Diva Grabovica (sl. 9). Ono po čemu je prepoznatljiv taj rezervat su litice visine od 100 do 200 metara te duboki riječni kanjon s nanosom bijelih i čistih kamenih valutica. Također, ono što je atraktivno za turiste, pogotovo za planinare koji često dolaze u rezervat Diva Grabovica je poznati prolaz *Šuplja stijena* (sl. 10), poznatiji kao Hajdučka vrata ili Mijatov prolaz, također zaštićen kao spomenik prirode od 1985. godine (Madžar 2007; FMOIT, 2011).

Čabulja je planina u Zapadnoj Hercegovini s najvišim vrhom Velika Vlajna (1780 m). Također treba spomenuti i druge vrhove kao što su: Mala Vlajna (1686 m), zatim Krupna navala (1619 m), Medvjed (1679 m) te još nekoliko vrhova koji su popularni među planinarima, ali i rekreativcima. Ono što dijeli Čabulju od Čvrsnice je već spomenuti kanjon rječice Drežanke, također popularan među planinarima i izletnicima (Madžar, 2007).

Prenj planina, iako se ne nalazi čitavim svojom površinom u Zapadnoj Hercegovini, bit će spomenuta zbog Grada Mostara za koji ima određeni značaj u turizmu. Naime, planina Prenj spada u visoke planine BiH, a njen najviši vrh je Zelena glava – 2155 m. Prenj se proteže od Glavatičeva (na Neretvi, uzvodno od Konjica) sve do Bijelog polja kod Mostara. Osim toga, okružuju ga planine Visočica s istoka, Bjelašnica sa sjeveroistoka, Bitovnja sa sjevera, Čvrsnica sa zapada, Velež s juga i Crvanj s jugoistoka, zatim prirodna i umjetna jezera: Boračko,

Jablaničko, Grabovičko, Salakovac, kao i rijeke Neretva, Ljuta, Neretvica, Bijela i Drežanka. U podnožju planine nalaze se tri grada: Konjic, Jablanica i Mostar (TZ HNŽ, 2018).

Ono zbog čega je planina Prenj turistički zanimljiva su vrhovi privlačni za planinare. Isto tako, treba spomenuti izletišta Rujište, koje se nalazi 25 km od Mostara, na visini 1050 metara, a polazna je destinacija planinarima koji planinare na vrhove. Ovo izletišta zanimljivo je tijekom cijele godine, a skijašima i *snowborderima* najzanimljivije je zimi. Nedavno je izgrađen motel te obnovljen *ski lift* i skromna skijaška staza dužine 700 metara, tako da zasad privlači domaće turiste, a ulaganjem u infrastrukturu može se više turistički valorizirati i za strane goste (TZ HNŽ, 2019a).

Sl. 10. Hajdučka ili Mijatova vrata

Izvor: Visit Blidinje (2017a)

Vran je još jedna značajna planina koja se ističe s dva vrha: Veliki Vran s 2074 m i Mali Vran 2020 m. Unutar samog planinskog masiva Vrana mogu se izdvojiti dvije cjeline: gorski masiv Velikog Vrana s gorskom visoravni Metaljke i Mali Vran s udolinom Svinjača. Vran je modeliran utjecajem glacijacije i radom ledenjaka što je atraktivno za planinare. Vran i Čvrstica odijeljeni su zavalom Dugo polje dužine 12 km, a na jugozapadnoj strani tog polja se nalazi Blidinjsko jezero na nadmorskoj visini od 1183 m, nastalo djelovanjem ledenjaka te antropogenim zahvatima, odnosno zatrpavanjem ponora i devastacijom šumskog pokrova (Madžar 2007; FMOIT, 2011).

Osim planinskih lanaca, za ovaj prostor karakteristični su flišni pojasevi, ali bitna su i krška polja, kao što su Posuško polje, Imotsko-bekijsko polje i Mostarsko blato, no budući da nemaju veći značaj u turizmu i turističkoj ponudi izostavljeni su iz analize. Ono što je

karakteristično za vapnenačko područje Hercegovine, a turistički atraktivno, su razne šupljine, odnosno mnoge pećine, jame i špilje (Roglić 1954; Riđanović 1971).

Primjerice, **Vrbine kod Kongore** u Grudama zaštićena je kao geomorfološki spomenik prirode. Naime, riječ je o krškoj vrtači, koja je po svome postanku slična poznatim imotskim jezerima (Crveno i Modro). Ne postoji znanstveno istraživanje ove jame, ali se pretpostavlja da je rezultat geološke kombinacije prvotne tektonske aktivnosti rasjeda s reversnim navlačenjem. Osim toga, do same jame postoji označena planinarska staza kojom se rijetko tko uspinje pa nije turistički ni rekreativno valorizirana kao ni sama pećina (Općina Grude 2019; EUI-ŽZH 2019).

Osim nje, još su zaštićene kao geomorfološki spomenik prirode Pravačeva pećina kod vrela Lištice u Širokom Brijegu i pećina Hardomilje na prostoru Ljubuškog. Treba spomenuti i Šimića pećinu na prostoru Općine Posušje te Malu Jamu u Širokom Brijegu koje su turistički nedovoljno valorizirane kao i prethodne dvije (Mulaomerović i dr., 2008, EUI-ŽZH, 2019).

Nadalje, treba spomenuti **Ravlića pećinu** na prostoru Općine Grude, odnosno na lokalitetu Peć Mlini, koja je zaštićena kao geomorfološki spomenik prirode (sl. 11). Naime, ovaj lokalitet arheološki je vrijedan jer jedino ova pećina daje cjelovit presjek kroz veoma dug vremenski raspon od početka neolitika (mlađeg kamenog doba, 6000 g. pr. Kr.) do kraja ranog brončanog doba (1500 g. pr. Kr.), što je rijedak slučaj i na širem području istočne jadranske obale i zaleđa. Pećina je dubine 95 m, širine otvora 28 m, a visine 20 m (Marjanović, 2012; Zadra Nova, 2018). Ono što je bitno za ovaj lokalitet je projekt *Adriatic Canyoning* u kojeg su uključeni gradovi iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Crne Gore.

Sl. 11. Ravlića pećina

Izvor: Grude Online (2019)

U sklopu projekta izrađen je strateški dokument „Zajednički model za bolje upravljanje i održivo korištenje prirodnih resursa“ kojim se želi doprinijeti boljem upravljanju projektnim lokacijama. U sklopu tog projekta turistički je valorizirana i Ravlića pećina tako da je obnovljena, zaštićena, osvjetljena (sl. 11) i ugrađen je takozvani *zip line* u sklopu avanturističkog parka. *Zip line* predstavlja dvije sajle kojima se posjetitelji mogu spuštati u dužini od 400 ili 600 metara. Osim toga, u blizini se nalazi izvor rijeke Tihaljine do kojeg je uređena šetnica, izgrađen je novi drveni most te obnovljen stari. Također, u sklopu tog projekta postavljeno je sportsko penjalište dužine 300 m u samoj pećini (Zadra Nova, 2018; Općinsko poglavarstvo Grude 2019; Grude Online, 2019). Projekt je relativno nov tako da nema podataka o posjetiteljima, ali će zasigurno privući mnoge posjetitelje te može biti primjer kako u budućnosti razvijati nove lokalitete i destinacije.

Osim špilja, pećina i jama treba spomenuti i kanjone koji imaju potencijal za turističku valorizaciju. Na prostoru Općine Posušje imamo kanjon Brine, a na prostoru Grada Široki Brijeg je kanjon rijeke Ugrovače koji predstavljaju povremene tokove rijeka zbog ponornica te kao takvi nisu turistički valorizirani. Kanjon Brina već je dijelom afirmiran zbog planinarske staze koja prolazi kroz kanjon. Planinarska staza polazi od nekropole stećaka Ričina u Posušju, a završava kod izletišta na jezeru Tribistovo. Osim toga, treba spomenuti i kanjon potoka Baćina, također na području Širokog Brijega koji je trenutno prepoznat od planinara kao vrijedan prostor (Mulaomerović i dr., 2008; Općina Posušje, 2014; EUI-ŽZH 2019).

Kanjon Borak (kanjon rijeke Lištice) u Širokom Brijegu predstavlja jedno od atraktivnijih područja koje se nalazi svega nekoliko minuta od središta grada, a sadrži brojne mogućnosti za aktivni i pustolovni turizam. Borak je do sada bio u funkciji turizma samo kroz restoran koji se nalazi u samom središtu kanjona. Međutim, u sklopu projekta *Adriatic Canyoning*, koji je već spomenut, počela je izgradnja turističke infrastrukture i sadržaja od kojih posebice valja istaknuti uređenje parka na kojem se održava *West Herzegovina Fest*, uređenje šetnica, instalacija zip-line preko kanjona, uređenje poligona za slobodno penjanje u kanjonu, ali i uređenje srednjovjekovne utvrde Kruševac. U dokumentaciji se ističe da je usprkos velikoj prirodnoj, ali i kulturno-povijesnoj vrijednosti ovaj lokalitet zanemaren i nedovoljno zaštićen. U tom cilju potrebno je područje od vrela rijeke Lištice do njenog izlaska iz kanjona ponovno vrednovati te očuvati izradom programa zaštite prirodnih resursa, restauracije povijesnih građevina i starih mlinica te uređenje cijelog prostora. Osim toga treba spomenuti da kroz kanjon prolazi planinarska staza (sl. 12) koja veže središte Širokog Brijega s vrhom Velika Vljajna na Čabulji i biciklističkom trasom Mostar – Blidinje. Konačno, u kanjonu Borak razvija se i staza za *kanjoning* u trajanju do tri sata. Za očekivati je da će ova turistička valorizacija

pomoći da se područje zaštititi, očuva i postane samoodrživo u jednom trenutku te da će se Široki Brijeg kvalitetno pozicionirati na turističkom tržištu (Grad Široki Brijeg 2016; Zadra Nova, 2018; EUI-ŽZH, 2019; Gradsko poglavarstvo Široki Brijeg, 2019; Jabuka TV, 2020).

Sl. 12. Dio planinarske staze – kanjon Borak

Izvor: Blidinje-Net (2018)

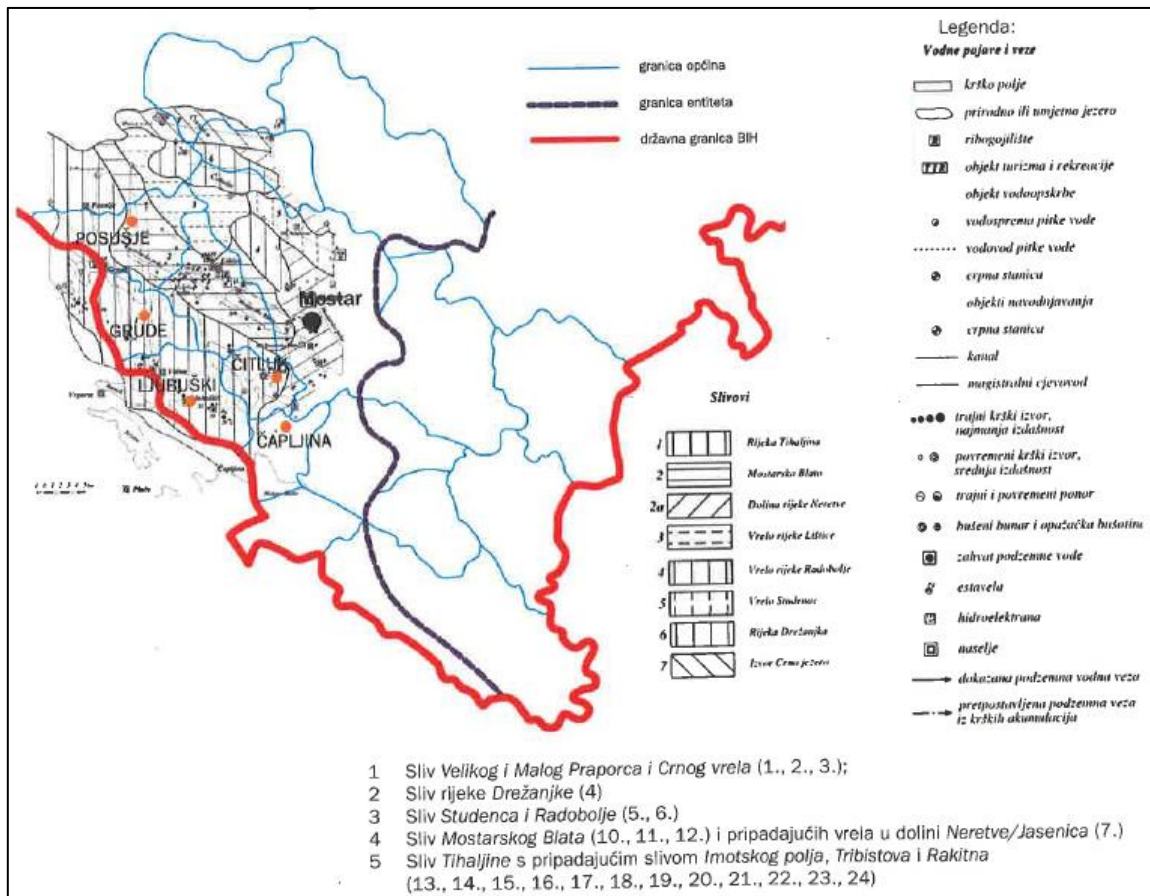
4.3. Vode kao čimbenik razvoja turizma

Hidrogeološke karakteristike regije ili užeg područja neposredno su vezane za geološku građu i strukturu područja, njegove litostratigrafske karakteristike i tektoniku. Litostratigrafske jedinice u građi ovog područja (Hercegovine) su intenzivno nabirane, navlačene i rasijecane. Ovo je, uz druge faktore, pospješilo procese erozije i definiralo hidrogeološki sastav kao tipično krški sastav cirkulacije podzemnih voda (Papeš, 1999).

Ono što je također karakteristično za kršna područja pa tako i Hercegovinu su krška polja i rijeke ponornice. Osim toga, na stalnim površinskim tokovima nalaze se mnogobrojni slapovi, vodopadi i bukovi gdje je česta pojava formiranja naslaga sedre, što je turistički atraktivno te predstavlja velik potencijal za turističku valorizaciju. Nadalje, ono što ne smijemo zaboraviti jest da krš ima svoje posebnosti u pogledu onečišćenja, odnosno sljevovi ne ovise samo o površinskoj razvodnici zbog propusnosti terena. Opasnost predstavljaju ljetni mjeseci kada se voda dodatno koristi i za navodnjavanje polja uz domaćinstva i gospodarske aktivnosti i tada se može primijetiti nedostatak vode na površinskim tokovima. Uz to, veća gospodarska

aktivnost i eventualno neadekvatno zbrinjavanje otpada predstavlja opasnost za puno šire područje od samog lokaliteta (Madžar, 2007; Galić, 2015).

Područje Zapadne Hercegovine pripada sljevu Jadranskog mora, s vododjelicama porječja Cetine i Neretve kojima pripadaju manji riječni tokovi, pri čemu najveći dio otpada na porječje Neretve, zajedno s porječjem Trebišnjice obuhvaćaju 10 110 km² (sl. 13) (Slišković, 1994; FHMZ, 2020) .

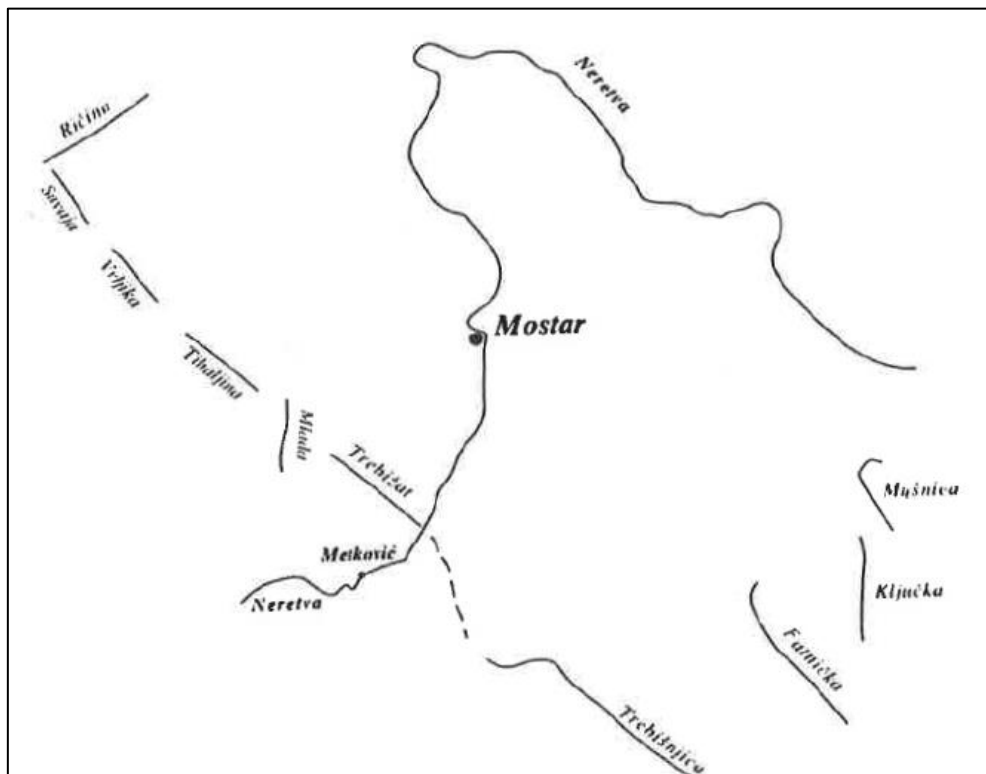
Sl. 13. Hidrogeografska obilježja Zapadne Hercegovine

Izvor: Madžar (2007)

Neretva je najveća rijeka na prostoru Hercegovine, duga 215 km, od toga 193 km protječe kroz Bosnu i Hercegovinu, a ostatak kroz Republiku Hrvatsku. Izvire ispod planine Lebršnika na 846 metara nadmorske visine (Štambuk-Giljanović, 1998). Nadalje, Neretva ima tri karakteristična dijela toka, u gornjem toku je planinska rijeka koja se probija kroz nepropusne stijene i kao takva pogodna je za rafting, što je u posljednjih desetak godina prepoznato i turistički valorizirano. Kod Mostara se pretvara u nizinsku rijeku meandrirajućeg

toka (srednji i donji tok), s mnogobrojnim rukavcima i jezerima, gdje također prima pritoke rijeke Trebižat iz Zapadne Hercegovine (Madžar, 2007).

Trebižat, u dužini od 60 km od izvorišta u Peć Mlinima (u Hrvatskoj na prostoru Imotskog polja – Vrljika) do ušća u Neretvu, za područje kroz koje protječe (općine Grude, Ljubuški, Čapljina) ima višestruko prirodno i ekonomsko značenje. Također, rijeka koja ima devet imena, odnosno kako ponire i izvire drugačije je imenovana. Porječje Trebižata obuhvaća područje Zapadne Hercegovine i to njen jugoistočni dio, odvodi vode posuške Ričine, imotske Suvaje i Vrljike te ljubuške Tihaljine i Mlade (sl. 14). Bogatstvo podzemnih izvora i vrela učinila su je neizmjerljivo vrijednim resursom. Rijeku Trebižat svrstavaju među prirodne rijetkosti i fenomene hercegovačkog krša zbog sedrenih kaskada i intenzivnih sedrenih procesa (Madžar, 2007; FMOIT, 2010; Grad Ljubuški, 2014).

Sl 14. Sustav rijeka i ponornica na prostoru Hercegovine

Izvor: Madžar (2007)

Na rijeci Trebižat najveći potencijal ima vodopadi Kravice koji će biti obrađen u posebnoj poglavlju. Osim tog vodopada na rijeci Trebižat postoje razna kupališta turistički atraktivna, a to su: Baščine, Tegaševac, Otunj, Čeveljuša, Božjak, Koćuša i Žabar. Na kupalištu Koćuša (sl. 15) nalazi se i vodopad koji pridonosi atraktivnosti lokacije. Osim toga treba

spomenuti vrelo Viroštica u Vitini, s akumulacijskim jezerom, manjim parkom i šetalištem i vrelo Kajtažovina u Studencima, na prostoru Grada Ljubuškog. Vodopad Koćuša, vodopadi Vitina i vrelo Viroštica zaštićeni su kao geomorfološki spomenik prirode. Ove lokacije najaktivnije su u vrijeme ljetne turističke sezone, dok se ulaz ne naplaćuje. Što se tiče turističke infrastrukture, postoji nekoliko restorana i *caffè barova* na usluzi posjetiteljima u blizini svakog kupališta (FMOIT, 2010; Grad Ljubuški, 2014; EU-ŽZH, 2019).

Sl. 15. Vodopad Koćuša

Izvor: JP Parkovi (2018)

Žukovica je mala rijeka na prostoru Općine Posušje s istoimenim vodopadom. Izvire u selu Zagorje te služi za opskrbu u poljoprivredi. Također, u svom toku tvori jezero, koje se sastoji od tri cjeline. Posebnost tog jezera je da zbog visokih litica u dvije od tri cjeline izrazito hladna voda jer sunčeve zrake vrlo malo ili nikako ne dopiru do njih. Ovaj prostor privlačan je kupaćima, ali zbog spomenute hladne vode može biti opasan. Žukovica se ulijeva u rijeku Ričinu koja je dio porječja rijeke Trebižat (Općina Posušje, 2014; EU-ŽZH 2019).

Osim riječnog potencijala na prostoru Zapadne Hercegovine možemo izdvojiti i jezera i plavljenja polja. Jedno od najpoznatijih plavljenih polja je **Mostarsko blato**, koje je većinom plavljeno tijekom zimskih mjeseci. Na sjevernom rubu nalaze se izvori Crnašnice i Žvatića, a uz južni rub nalaze se na dubini od 20 do 70 m velike količine podzemne vode. Mostarsko blato nema velik turistički potencijal, osim što je atraktivno za vidjeti na putu iz Širokog Brijega do

Mostara, no gospodarski se može iskorištavati za navodnjavanje okolnih sela (Roglić 1954; Madžar 2007).

Ono što se može turistički valorizirati je **Blidinjsko jezero**, zaštićeno kao geomorfološki spomenik prirode, a nalazi se u sklopu Parka prirode Blidinje. Blidinjsko jezero bit će obrađeno u posebnom poglavlju. Osim toga, na prostoru Općine Posušje nalazi se **jezero Tribistovo**, nastalo 1989. godine, a predstavlja umjetnu akumulaciju pitke vode,. Iz ovog jezera planiran je vodoopskrbni sustav pitke vode za sva naselja cijele Općine Posušje. Jezero je poribljeno šaranom, kalifornijskom pastrvom i babuškom te klijenom i kao takvo privlači lokalne ribolovce i izletnike. (Općina Posušje, 2014)

Također, uz umjetnu akumulaciju vode izgrađen je poseban bazen za kupaće kroz koji voda neprestano teče iz akumulacijskog jezera te tako osigurava čistoću, ali i optimalnu temperaturu u ljetnim mjesecima (sl. 16). Izletišta s kupalištem bilo je popularno 1990-ih i ranih 2000-ih godina, no kasnije je zapušteno. Prije nekoliko godina kupalište je ponovo obnovljeno s pripadajućom infrastrukturom (cesta, ljetni bar i grill, skakaonice, dječje igralište i plaža). Ovo kupalište popularno je u ljetnoj sezoni, a tome pridonosi velik broj vikendica lokalnog stanovništva, relativno mala udaljenost od Posušja. Nalazi na putu za Park prirode Blidinje (Općina Posušje 2014; Hercegovačka jezera, 2018a).

Jezero Krenica nalazi se na prostoru Općine Grude, a predstavlja spomenik prirode u Drinovačkom polju, okruženo je oranicama i livadama s istočne strane i hrastovom šumom sa sjevera (sl. 16). Jezero je kružnog oblika, promjera 300 m, dubine 50 m te zasad nije istraženo. Bitno za napomenuti je da ga pune podzemni izvori i nikada ne presušuje. Što se tiče valorizacije, često se uz jezero organiziraju moto skupovi i izrađen je sportski centar s umjetnom plažom, a jezero je pogodno za ribolov i rekreaciju (Općina Grude, 2019).

Sl. 16. Kupalište Tribistovo (lijevo) i jezero Krenica (desno)

Izvor: Dario Barić (2015); ABC portal (2017)

5. DRUŠTVENO-GEOGRAFSKI FAKTORI TURISTIČKE PONUDE

Na prostoru Hercegovine postoji duga tradicija naseljenosti o čemu svjedoče mnogi arheološki nalazi, ali i izvori u pisanom obliku, dok se ime Hercegovina spominje od 15. stoljeća, a prije toga imena Hum i Zahumlje (Velagić, 2005). Bogata tradicija naseljenosti, uz mnoge spomenike kulture i već spomenute prirodne ljepote stvaraju uvijete za razvoj turizma. Što se tiče zapadne Hercegovine i trenutnog stanja, Hercegovačko-neretvanska županija, odnosno općine i gradovi bolje su turistički valorizirali spomenike kulture, dok je u županiji Zapadnohercegovačkoj na znatno manjem nivou.

5.1. Grad Mostar

Grad Mostar je kulturno, političko i financijsko središte Hercegovine, ima ugodnu mediteransku klimu te udaljen je od jadranske obale 60 km (Primorac, 2017). Kao takav privlači brojne turiste, a uz to u samom gradu i neposrednoj blizini nalazi se mnoštvo lokacija povijesne i kulturne vrijednosti, stoga se detaljnije analizira u radu.

Sl. 17. Stari most – Mostar

Izvor: TZ Mostar (2020a)

Stari Most je simbol grada izgrađen 1566. godine, srušen za vrijeme rata 1993. godine, a 2004. restauriran (sl. 17). Kao takav je 2004. godine, prvi u BiH, uvršten na UNESCO-ov *Popis svjetske baštine*. Prilikom izgradnje u srednjem vijeku bio je strateško mjesto grada te su ga branile dvije kule, s obje strane obale po jedna. Ono po čemu je most u suvremeno vrijeme

poznat je manifestacija, odnosno natjecanje u skakanju sa Starog mosta, koje datira još od same gradnje mosta (Bijavica i Njavro, 2006; Madžar, 2007).

Kula Halebija nalazi se na desnoj obali Neretve, neposredno do Starog mosta. Služila je kao tamnica od 1716. godine u prizemlju, dok su katovi služili sa smještaj posade. Pretpostavlja se da je postojala i prije dolaska Osmanlija te da su ju oni samo nadogradili i učvrstili. Nadalje, na lijevoj strani mosta je kula Tara, sagrađena u obliku poluvaljka. Zatim poznatija kula Herceguša, koja je izgrađena prije Starog mosta, odnosno dok je na njegovom mjestu bio drveni most, za vrijeme hercega Stjepana Vukčića – Kosače. Most zajedno s kulama predstavlja značajan atrakcijski faktor u gradu te privlači mnogobrojne turiste (Bijavica i Njavro, 2006).

U Starom gradu ima mnogo lokacija i zgrada, no bit će navedene samo najbitnije. Naime, Stari grad je povijesna četvrt s obje strane Starog mosta, koja je karakteristična po svojim uskim ulicama s puno ugostiteljskih objekata i zanatskih dućana. Izdvajamo most Kriva ćuprija, oko 150 metara od utoka rijeke Radoblje u Neretvu i napravljen osam godina prije Starog mosta, odnosno 1558. godine. Most je uništen u poplavi 2001. godine, ali je nedavno obnovljen. Nadalje, bitna je i Sahat-kula, kvadratne osnove 3,45 metara i visine 15 metara. Poznata je po tome što putopisac Evlija Čelebija kaže da se s ove kule zvono čuje tri sata hoda daleko. Osim nje, poznata je i Kosk Mehemd – pašina džamija (sl. 18). Smještena je sjeverno od Starog mosta, na obali Neretve. Kvadratnog je oblika (12,4 x 12,4 m) s kupolom, a džamija je dovršena 1619. godine (Bijavica i Njavro, 2006; TZ Mostar, 2020b).

Sl. 18. Kosk Mehemd-pašina džamija

Izvor: TZ BIH (2017)

Osim toga, u Mostaru su turistički popularne otomanske rezidencije iz 16. do 19. stoljeća, u kojima se može vidjeti svakodnevni način života iz tog razdoblja. Najpopularnije su kuće utjecajnih obitelji Bišćević, Kajtaž i Muslibegović. Ove stare kuće, intrigantne i dobro očuvane, na detaljan način svjedoče o rezidencijalnom stilu stvarnog domaćinskog života iz tog razdoblja (TZ Mostar, 2020b).

Nadalje, treba spomenuti i druge lokalitete u okolici Mostara, a jedan od njih je **Cimska bazilika** (sl. 19). Ovaj lokalitet predstavlja ostatke ranokršćanske bazilike u Crkvinama u Cimu te najznačajniji lokalitet iz ranokršćanskog razdoblja. Utvrđeno je postojanje reprezentativnog ranokršćanskog sakralnog objekta, zatim su pronađeni i vrijedni ulomci kamene plastike te brojni pokretni nalazi, kao i znatan broj grobnica iz razdoblja kasne antike – ranog kršćanstva, a to podrazumijeva datiranje u 5. – 6. stoljeće poslije Krista. Nažalost brojni nalazi izgubljeni su tijekom rata, a nalazili su se u Muzeju Hercegovine (Anđelić, 1976; Madžar, 2007). Također, treba spomenuti da se već 15-ak godina na iskopinama ove crkve tradicionalno održava sveta misa u kolovozu, nakon koje se održava kulturno-umjetnički program.

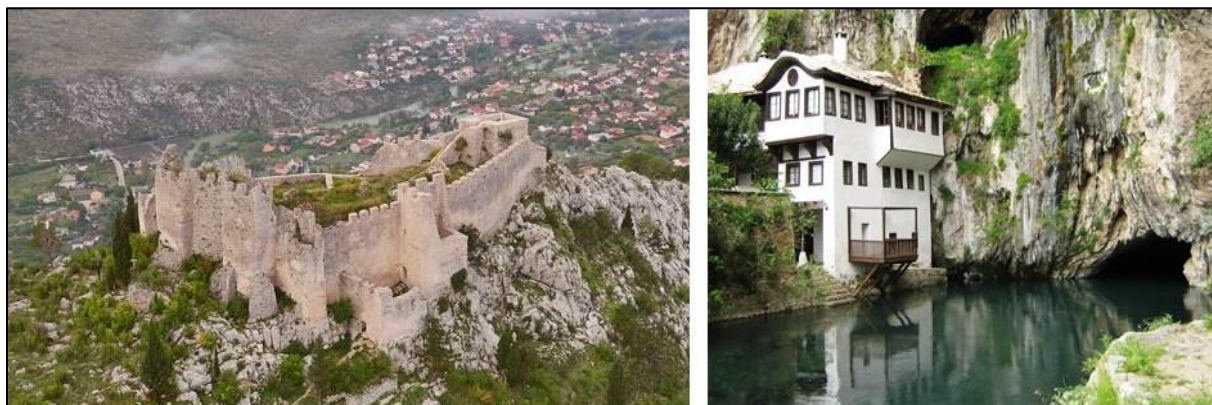
Sl. 19. Ostaci ranokršćanske bazilike u Cimu pored Mostara

Izvor: Poskok-Info (2020)

Ranokršćanska dvojna bazilika u Žitomisljima kod Mostara, smještena je između Neretve i magistralnog puta Mostar – Čapljina, u sklopu pravoslavnog groblja. Tijekom 1970-ih godina prošlog stoljeća izvršena su iskapanja i utvrđeno je da se radi o jedinstvenom tlocrtu

na prostoru Bosne i Hercegovine. Naime, sastoji se od sjeverne i južne crkve, dok je orijentacija istok – zapad. Osim bazilike, iskopavanjem su pronađeni i ostaci građevine za stanovanje pedesetak metara sjeverno do bazilike. Prostor nije turistički valoriziran (Madžar, 2007).

Blagaj se nalazi 12 kilometara južno od Mostara, a sačuvana je srednjovjekovna tvrđava iako je na današnjoj lokaciji postojao i ilirska utvrda i rimsko vojno naselje, poznatije kao Boba. Također, poznat je i kao Stjepangrad zbog svoje srednjovjekovne povijesti, odnosno ovdje je stolovao posljednji domaći gospodar Huma herceg Stjepan Vukčić Kosača. Ono zbog čega je ovaj grad turistički atraktivan je jedna od najbolje očuvanih srednjovjekovnih tvrđava (sl. 20) u Hercegovini te plemićki dvor s riznicom, tamnicom i dvije čatrnje. Osim toga, atraktivan je zbog izvora rijeke Bune, koji je tipičan krški izvor, gdje voda izvire iz velikog pećinskog otvora. Također, u blizini je izgrađena Derviška tekija (sl. 20), kulturni spomenik, građen krajem 15. ili početkom 16. stoljeća. U toj zgradi nalazi se kućni mlin, kupaonica i ugrađeno podno grijanje, a otvorena je za posjetitelje kao muzej stare stambene kulture (Bijavica i Njavro, 2006; TZ Mostar, 2020c).

Sl. 20. Srednjovjekovna tvrđava Stjepangrad (lijevo) i Derviška tekija (desno)

Izvor: TZ Mostar (2020c)

Osim toga, Blagaj je poznat i po takozvanoj Zelenoj pećini koja se nalazi visoko nad izvorom Bune, a to je arheološki lokalitet koji pripada zapadno-mediteranskom neolitskom krugu, odnosno razdoblju 3000. – 2800. godine prije Krista. Također je poznata Careva džamija iz sredine 16. stoljeća, zatim Velagića kuća iz 18. stoljeća, atraktivna zbog velike odaje na katu i ukrašena rezbarijama (Bijavica i Njavro, 2006).

5.2. Kulturno-povijesna baština Zapadne Hercegovine

U Zapadnoj Hercegovini postoji mnogo kulturno-povijesne baštine, koja nažalost zasad nije dovoljno turistički valorizirana. Prije svega treba spomenuti stečke, raširene po cijeloj, a pogotovo Zapadnoj Hercegovini, koji se ubrajaju među značajnije nacionalne spomenike u BiH (Madžar, 2007). Kulturno-povijesna baština Grada Mostara obrađena je u prethodnom odjeljku, a u ovom će biti fokus na Zapadnohercegovačkoj županiji. Treba napomenuti da postoji mnogo lokaliteta, no bit će obrađeni samo oni koji imaju veći potencijal za turističku valorizaciju u budućnosti ili su u nekoj mjeri valorizirani do sada.

Stari grad Ljubuški (Tvrđava hercega Stjepana Kosače) nalazi se na brdu Buturovica iznad grada Ljubuški (sl. 21). Prvi put se spominje 1444. godine kao *Lubussa*, a tijekom vremena doživjela je niz dogradnji i proširenja. Također nakon osmanskih osvajanja su dograđene okolne nastambe i džamija 1558. godine. Ova tvrđava zaštićena je graditeljska cjelina kao nacionalni spomenik II. kategorije, koja obuhvaća i spomenutu džamiju i Mezarje. Obrambeni zidovi tvrđave i unutrašnje zgrade većim su dijelom urušeni što zahtjeva potrebu za restauracijom i rekonstrukcijom. Također, da bi se turistički valorizirala potrebno je i uvođenje sustava obilaska kojim bi se jamčila sigurnost posjete, kao i organizacijom prilaza i parkirališta. Stavljanje ovog izuzetno vrijednog lokaliteta u turističku funkciju zahtijeva izradu plana obnove, ali i plana održivog upravljanja (Madžar, 2007; Grad Ljubuški, 2014)

Sl. 21. Tvrđava herceg Stjepana Kosače – Ljubuški

Izvor: JP Parkovi (2014a)

Bigeste je rimski vojni logor koji je služio za odmor legija, ali i kao obrambena utvrda, također na prostoru Grada Ljubuški, odnosno na Humcu blizu današnje pučke škole. Dimenzije ovog logora su približno 100 x 40 metara, a smatra se da je ova utvrda podizana od 1. do 3. stoljeća. U neposrednoj blizini logora bilo je civilno naselje, a logor je imao pravokutni oblik i čvrste kamene utvrde. Niz utvrda po okolnim vrhovima, prvotno ilirskih gradina, štatile su logor. Osim toga, smatra se da su prostorije zgrada zagrijavane hipokaustom, dok su podovi bili ukrašeni mozaicima. Treba napomenuti da su zidovi *castruma*, odnosno logora dobro sačuvani, a djelomično je istražen i konzerviran u razdoblju od 1977. do 1988. godine. Tijekom iskapanja pronađeni su brojni ostaci keramike, vrčeva, vaza, novčića, nakita, prstenja, stakla, alata i oružja. Manji dio eksponata nalazi se u Muzeju franjevačkog samostana Sv. Ante, a veći dio iskopina (keramika, staklo, numizmatika) nikad nije bio izložen. Također, ovo arheološko područje proglašeno je nacionalnom spomenikom 2003. godine (Bijavica i Njavro, 2006; Madžar, 2007; Grad Ljubuški, 2014).

Samostan sv. Ante na Humcu, također predstavlja vrijednu kulturno-povijesnu baštinu, koja je odredište mnogih vjernika, ali i drugih posjetitelja (sl. 22). Ovaj franjevački samostan utemeljen je 1876. godine, a u njemu je smješten novicijat Hercegovačke provincije. Uz samostan se nalazi i muzej, koji je utemeljen davne 1884. godine te ujedno predstavlja najstariju muzejsku instituciju u Bosni i Hercegovini. Najvrjedniji eksponat u zbirci muzeja je Humačka ploča (sl. 22) koja datira iz 12. stoljeća, a pisana je bosančicom i glagoljicom te na njoj je zabilježeno da je u blizini današnje crkve postojala neka druga, ranije sagrađena. Humačka ploča najstariji je spomenik narodnog jezika u Hercegovini (Grad Ljubuški, 2014).

Sl. 22. Crkva sv. Ante (lijevo) i Humačka ploča (desno)

Izvor: JP Parkovi (2014b)

Osim muzeja, samostan upravlja umjetničkom galerijom *Majka* čiji je utemeljitelj fra Ljudevit Rupčić, a u stalnom postavu ima oko 400 umjetničkih radova, koji su djela umjetnika iz BiH, Hrvatske, Slovenije, Italije i mnogih drugih država. Uz muzej i galeriju, samostan upravlja i knjižnicom utemeljenom 1871. godine, koja ima više od 20 000 knjiga među kojima se nalaze stare knjige iz razdoblja od 16. do 19. stoljeća, a jedna od vrijednijih je prvi prijevod Homera na latinski jezik iz 1537. godine (Bijavica i Njavro, 2006; Grad Ljubuški, 2014).

Franjevački samostan i crkva Uznesenja blažene Djevice Marije u Širokom Brijegu prva je katolička crkva i samostan u Hercegovini koji se počeo graditi nakon osmanlijskih razaranja, a gradnja crkve na čijem mjestu je današnja crkva započeta je 1846. godine na uzvisini po kojoj je i grad dobio ime (sl. 23). Samostan je dovršen 1860. godine, dok se sadašnja crkva počela graditi 1905. godine, a gradnja je u fazama trajala do 1969. godine, dok su je gradili graditelji iz Dalmacije i Italije. Crkva Uznesenja blažene Djevice Marije predstavlja snažan, duhovni, prosvjetni i kulturni simbol Širokog Brijega. U okviru samostana također djeluje i Franjevačka galerija s bogatom riznicom. Uz samostan se veže i blagdan Velike Gospe koji se slavi 15. kolovoza i jedan je od najznačajnijih datuma u Širokobriješkog kraja. Taj dan slavi se i kao Dan grada Širokog Brijega, a slavi se i blagdan Velike Gospe kada u Široki Brijeg pristigne velik broj hodočasnika. Većina hodočasnika dolazi tijekom posjete Međugorja pri čemu je Široki Brijeg usputna stanica (Bijavica i Njavro, 2006; Grad Široki Brijeg, 2016)

Sl. 23. Crkva Uznesenja blažene Djevice Marije – Široki Brijeg

Izvor: Široki Brijeg (2017)

Također u Širokom Brijegu nalazi se **grad Mokrisik** u naselju Mokro koji se spominje još davne 950. godine, kada ga spominje bizantski pisac Porfirogenet u svom čuvenom djelu *De administrado imperio* kao grad Zahumlja. Ono po čemu je privlačan ovaj lokalitet su ostaci jednog zdenca i triju manjih stambenih zgrada te temelji crkve koja je u 10. stoljeću sagrađena na temeljima starije crkve (sl. 24). Pretpostavlja se da je ta starija crkva iz razdoblja od 5. do 7. stoljeća, na osnovu iskapanja, odnosno arheoloških istraživanja prvo 1958. godine, a zatim 1997. i 1998. godine (Grad Široki Brijeg, 2016).

Sl. 24. Crkva iz 5. stoljeća u Mokrom

Izvor: Široki Brijeg (2017)

Nadalje, na području Grada Široki Brijeg treba spomenuti Gradinu u Biograticima, odnosno brežuljak koji je dugačak oko 90 metara, a širok oko 40 metara, dok je najveća visina 15 metara. Položaj Gradine odgovara osmatračnici i signalnom utvrđenju iz kojeg se nadzirala dolina i putevi koju su ovim područjem prolazili (Čremošnik, 1989). Također, Zvonigrad koji je srednjovjekovna utvrda. Nalazi se u podnožju brda Bile kod vrela Grkuš. Osim toga, bitan je i srednjovjekovni grad Borak koji je smješten na kamenoj kosi pored nekoliko izvora koji zajedno čine rijeku Lišticu, što je već spomenuto u analizi prirodno-geografske baštine kao faktor razvoja turizma. Treba napomenuti da su arheološka istraživanja vršena 1975. i 1976. godine. Pronađene su utvrde debljine zidova 1 do 1,5 metar i visine do 6 metara. Također, u podnožju grada pronađeni su srednjovjekovno groblje i stećci. Smatra se da je osim sakralne uloge, ovo mjesto imalo i gospodarsku ulogu, odnosno održavao se sajam. Ovi lokaliteti nisu

turistički valorizirani te u budućnosti imaju potencijal da budu jedan od glavnih pokretača turizma u gradu, pogotovo kanjon Borak (Grad Široki Brijeg, 2016).

Kočerinska ploča (Natpis Vignja Miloševića) nadgrobna je ploča plemića Vignja Miloševića iz 1404. godine (sl. 25). Pisana je hrvatskom ćirilicom odnosno bosančicom na ikavici pa se iz nje mogu iščitati imena bosanskih vladara tog doba. Kočerinska ploča spada u dulje natpise jer ima ukupno 80 riječi, što je mnogo u odnosu na druge natpise na stećcima, i 25 redaka, u njima je 9 do 15 slova. Osim toga, visina ploče je 137 centimetara, a širina nejednaka: 50 centimetara, 49 centimetra i 53 centimetra. Ploča je premještena s Kočerinskog polja prije više od 130 godina i uzidana u Župni dvor u Kočerinu, a 1927. godine, prenesena je novoizgrađen Župni dvor (Grad Široki Brijeg, 2016; Bijavica i Njavro, 2006).

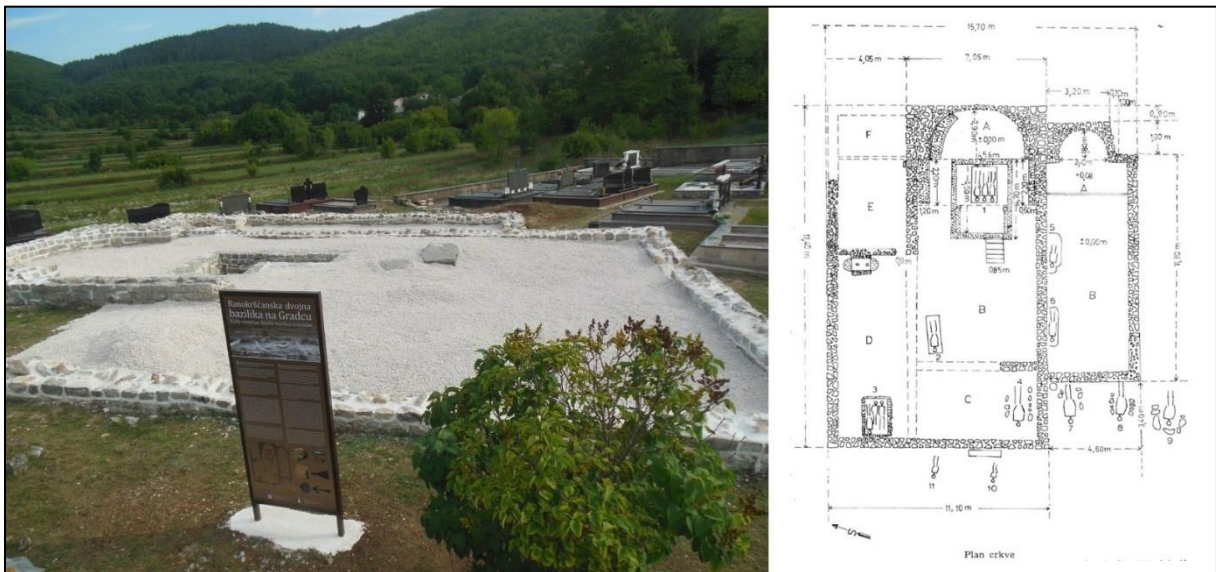

Sl. 25. Grob Vignja Miloševića

Izvor: Široki Brijeg (2017)

Nadalje, na prostoru Općine Posušje jedan od poznatiji lokaliteta je **ranokršćanska dvojna bazilika u Gradcu** (sl. 26). Ova bazilika svjedoči o važnosti Posuškog Gradca u kasnoantičkom razdoblju, otkrivena je 1968. godine, a istražena pod vodstvom dr. Pavla Anđelića i Petra Oreča. Orijentacija bazilike je istok – zapad, dok se sama bazilika sastoji od sjeverne, koja je veća i južne, manje crkve. Smatra se da su sagrađene tijekom 5. i 6. stoljeća, a uništene dva stoljeća kasnije te je područje pretvoreno u groblje (tu funkciju i danas ima okolni prostor). Plan bazilike razlikuje se od ostalih crkava toga razdoblja na području Bosne i

Hercegovine i susjednoga dijela Hrvatske. Kao tip dvojne bazilike svojim tlocrtnim rješenjem predstavlja originalan primjer kasnoantičke sakralne građevine (sl. 26) (Oreč, 1982).

Sl. 26. Ranokršćanska bazilika u Gradcu (desno) i skica tlocrta bazilike (lijevo)

Izvor: Hercegovački arheološki portal (2015)

Osim toga na ovom lokalitetu Brižak pronađene su velike količine pokretnog arheološkog materijala iz različitih vremenskih razdoblja, dok je na prostoru dvojne crkve pronađena znatna količina ulomaka crkvenog kamenog namještaja, ulomaka zemljanih posuda, metalnih predmeta i različitih ulomaka stakla. Od nalaza možemo izdvojiti željezni jezičac i par starohrvatskih željeznih ostruga, zatim nalaze glagoljskih slova i slova bosančice te pozlaćeni prsten s monogramom IHS (Oreč, 1982). Ono što je bitno napomenuti da je Vlada Republike Hrvatske namijenila novac za istraživanje ovog lokaliteta što će pridonijeti obnovi ovog lokaliteta, daljnjim istraživanjima te turističkoj valorizaciji.

Arheološki lokalitet Ćemeri u selu Podbila pokraj Posušja je još jedan vrijedan primjer kulturne baštine koji se može valorizirati u turističke svrhe (sl. 27). Naime, radi se o župnoj kući iz 16. i 17. stoljeća, koja je uklesana u podnožju pedeset metara visoke litice, a danas su ostali samo tragovi koji upućuju na veliku upornost u gradnji na teškom terenu. Osim toga, pronađeni su arheološki ostaci koji datiraju iz brončanog doba, u vrijeme prije 4000 godina. Keramički i drugi ostatci, kao i kosti, pronađeni u podnožju visoke litice slični su onima na drugim nalazištima posuške kulture, kao što je u Gradcu. Ispod same litice nalazi se manji objekt, odnosno kapelica s dvorištem, a u podnožju rijeke smještena je vodenica, koja je entuzijazmom lokalnog stanovništva obnovljena i stavljena u funkciju. Ovaj lokalitet dio je

šireg lokaliteta koji obuhvaća okolna sela, a još u potpunosti nije istražen, niti turistički valoriziran. Na lokalitet Ćmeri uglavnom dolazi lokalno stanovništvo, a daljnjim istraživanjem i promoviranjem šireg prostora lokaliteta mogu se postići dobri rezultati (Oreč, 1977; Općina Posušje, 2014; Hercegovačka jezera, 2018b).

Sl. 27. Lokalitet Ćmeri – Posušje

Izvor: Hercegovačka jezera (2018b)

5.3. Lokaliteti stećaka

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, odnosno stećci su jedan od važnijih segmenata kulturno-povijesne baštine Hercegovine. Mnogo je lokaliteta na prostoru Hercegovine, odnosno Zapadne Hercegovine, ali u ovom poglavlju bit će izdvojeno nekoliko važnijih lokaliteta. Nekropole stećaka nisu bitne samo za Hercegovinu, a tome u prilog ide da je odlukom UNESCO – ova *Odbora za svjetsku baštinu* na *Popis svjetske baštine* 2016. godine upisano trideset nekropola, od kojih su dvadeset i dvije iz Bosne i Hercegovine, po tri iz Srbije i Crne Gore i dvije iz Hrvatske.

Nekropola Ričina u Posušju se izdvaja kao jedan od važnijih lokaliteta stećaka na prostoru Općine Posušje. Na tom lokalitetu nalaze se prehistorijski tumulusi, srednjovjekovna crkva i desetak stećaka u obliku ploča, sarkofaga i sanduka orijentiranih zapad – istok. Između stećaka vidljivi su ostaci ranokršćanske crkve na ovom prostoru (Madžar, 2007). Bitno je napomenuti da je ova nekropola uvrštena u nacionalne spomenike Bosne i Hercegovine.

Nekropola Risovac, također u Posušju, nalazi se na granici prema Doljanima. Smještena je uz katoličko groblje, a sastoji se od 41 stećka. Mnogi od stećaka prevrnuti su iz prvobitnog položaja, a odlikuju se raznovrsnim uresima, prizorima lova na jelene i vepra, zatim vitezova u borbi i kola (Madžar, 2007).

Nekropola Dugo polje nalazi se na prostoru Parka prirode Blidinje, u blizini Blidinjskog jezera (sl. 28). Odlikuje se po lijepim ornamentima, a u sklopu nekropole nalazi se 150 stećaka, koji su položeni na površini dimenzija oko 90 x 36 metara. Osim toga, stećci su dobro očuvani, a bitno je napomenuti da se nalazi i prikaz grba bosanskih kraljeva, dok se kao najznačajniji ističe centralno položeni stećak u sredini nekropole, urešen sa sve četiri strane. Na tom centralno položenom stećku očuvan je prikaz Pegaza, odnosno krilatog konja obavijenog zmijom (Bešlagić, 1959; Madžar, 2007).

Sl. 28. Nekropola Dugo polje (lijevo) i Nekropola i most Ričina (desno)

Izvor: Visit Blidinje (2017b); Jabuka TV (2019)

Nekropola Sajmište u Širokom Brijegu srednjovjekovna je nekropola s 14 stećaka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka, orijentiranih po pravcu SZ-JI (sl. 29). Nekropola Sajmište nalazi se u sklopu aktivnog rimokatoličkoga groblja smještenog u središtu Širokog Brijega. U neposrednoj blizini nekropole nalazi se utvrda Kruševac. Pretpostavlja se zbog trenutne nekompaktnosti da je te nekropola bila brojnija, a prilikom kopanja ukopnih mjesta nađeno je par grobova s grobnom arhitekturom obložnica i pokrovnica (Miletić 1982; Vučić, 2018).

Nekropola Varda u Širokom Brijegu srednjovjekovna je nekropola s oko 198 stećaka oblika sanduka, orijentiranih zapad - istok, s reljefno ukrašenim primjercima (sl. 29). Ova nekropola broji 155 stećaka i radi se o najvećoj nekropoli na području Širokoga Brijega.

Smještena je u istoimenoj šumici Varda sa sjeverne i južne strane ceste Mostar – Široki Brijeg. Zanimljivo je da se u literaturi navodi da je u toj istoj šumi nekoć bilo rimsko groblje te da su na lokalitetu vidljivi jedan poklopac od sarkofaga i jedan fragment, oba sa zabatima. Na istom je lokalitetu evidentirao 265 staro-bosanskih nadgrobnih kamenova (Miletić 1982; Radimsky 1894; Vučić, 2018).

Sl. 29. Nekropola Varda (lijevo) i Sljmenjaci – Nekropola Sajmište (desno)

Izvor: Vučić (2018)

Nekropola Šprljine u selu Drinovci, na prostoru Općine Grude srednjovjekovna je nekropola s 40 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih zapad - istok s reljefno ukrašenim primjercima te relativno dobrom obradom i očuvanošću (sl. 30). Na lokalitetu se nalazi najveći broj evidentiranih i reljefno ukrašenih stećaka u ovoj općini te samim time bi trebalo posvetiti više pozornosti arheološkim istraživanjima i turističkoj valorizaciji (Bešlagić, 1971; Vučić, 2018).

Nekropola Bijača nalazi se na prostoru Grada Ljubuški, broj stećaka je 34, koji su reljefno ukrašeni, dok su orijentirani po pravcu zapad – istok (sl. 30). Ističu se kvalitetnom obradom i bogatim ikonografskim sadržajem kao što su vitica s trolistom, križ, štiti i mač, luk i strijela, mladi mjesec, rozeta, arkade, scene lova, i kolo. Važno je istaknuti da je u sklopu projekta prekogranične suradnje HERCUL: *Valorizacija kulturne baštine srednjovjekovnih stećaka na zapadnom Balkanu*, 2013. godine izvršeno čišćenje, restauracija i konzerviranje stećaka nekropole. Također, nekropola je 2016. godine uvrštena na UNESCO-ov Popis svjetske baštine (Bešlagić, 1971; Vučić, 2018).

Nekropola Dračevica nalazi se na prostoru Općine Čitluk u Krehinu Gracu s 14 stećaka, među kojima se nalaze ploče, sarkofag i križ, a orijentirani su u smjeru zapad – istok.

Stećci su ukrašeni motivima torodirane trake, simbolični znaci, jelen, križ, mladi mjesec, čovjek s mačem i štitom i slično. U Krehinu Gracu nalazi se još nekoliko lokaliteta što uvrštava ovaj prostor među najbrojnije lokalitete stećaka na prostoru Općine, ali i čitave Zapadne Hercegovine, što pruža mogućnost za lakšu turističku valorizaciju (Korać i Mirković, 2018).

Sl. 30. Nekropola Bijača (lijevo) i motiv sa stećka – Nekropola Šprljine (desno)

Izvor: Vučić (2018)

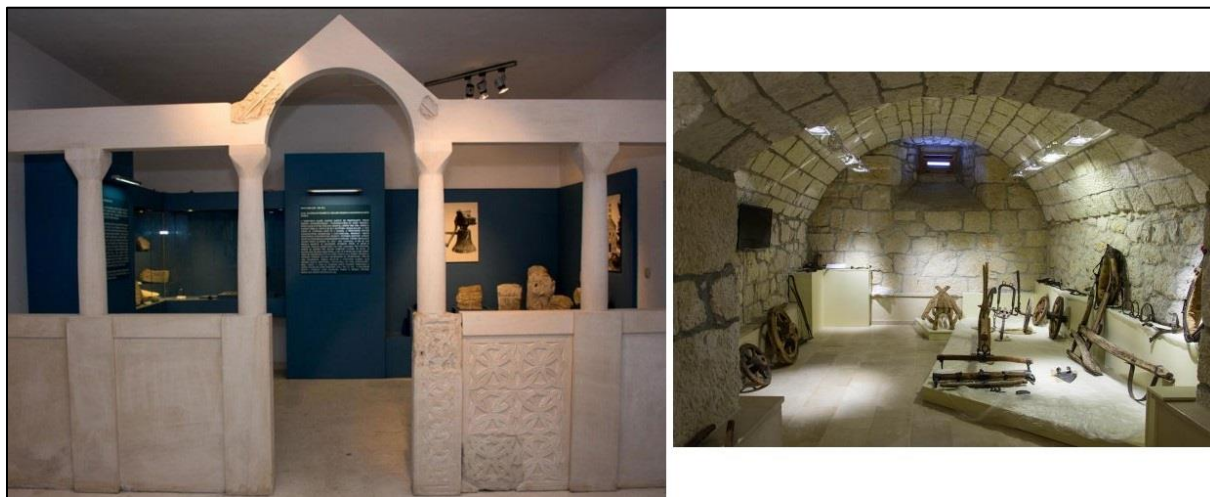
5.4. Ostala kulturna baština i manifestacije

Uz brojna arheološka nalazišta, gradine, gomile iz pretpovijesnog i antičkog razdoblja, kao i stećke, u ovom poglavlju bit će spomenuta i ostala kulturno-povijesna baština. Ono što će biti konkretno spomenuto su prije svega muzeji i galerije, s naglaskom na Zapadnohercegovačku županiju. U *Strategija razvitka turizma Županije Zapadnohercegovačke* (EUI-ŽZH, 2019) navodi se kako na prostoru županije djeluje 56 muzeja i zbirki muzejskih institucija. Nadodamo li tom broju brojne muzeje na prostoru Grada Mostara i Općine Čitluk možemo reći da na prostoru Zapadne Hercegovine djeluje respektabilan broj muzejskih institucija, a samo neki od njih će biti detaljnije prikazani.

Franjevački muzej – zbirka *U kući oca mojega* u Posušju osnovan je 2007. godine na inicijativu posuških franjevac, a svečano otvoren 2018. godine (sl. 31). U muzeju se nalazi etnografska zbirka u kojoj je postavljena kultura posušškoga kraja s konca 19. i početka 20. stoljeća. Zbirka raspolaže sa 173 eksponata, od kojih je njih 91 izložen. Uz etnografsku, u muzeju je smješтана i sakralna zbirka, koja sadrži oko 60 izložaka. Najstariji eksponat je misal

iz 1827.godine, dok je možda najvrjedniji posudica za sveta ulja iz 1896. godine s natpisom „Župa Posušje“. Osim toga, postoji i arheološka zbirka, s oko 110 eksponata u stalnom postavu te numizmatička zbirka. U sklopu muzeja postoji i knjižnica koja sadrži stručnu literaturu, a u blizini muzeja izloženi su i stećci koju su dislocirani s početne lokacije radi očuvanja od propadanja (EUI-ŽZH, 2019; Vrisak – Info, 2019).

Hrvatska arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici na prostoru općine Gude 2006. godine postavljena je kao stalni postav muzeja osnovanog 2000. godine (sl. 31). Izložba se sastoji od eksponata koji su pronađeni arheološkim istraživanjima lokaliteta Šamatorje, Grabarje i Grotuša, provedenim u razdoblju od 1995. do 2003. godine te razni pojedinačni eksponati pronađeni na širem području Općine. Najstariji nalazi u zbirci pripadaju mlađem kamenom dobu (neolitiku), a potječu iz Ravlića pećine u Drinovcima i s Pita (delmatsko prapovijesno svetište). U Šamatorju je otkrivena ranokršćanska bazilika, starohrvatska predromanička crkva s grobljem, na širem prostoru pronađeni su ostaci rimske nekropole, hrama i građevina, a najnovija istraživanja provedena su od 2008. do 2010. godine u Ravlića pećini te su nalazi deponirani u arheološku zbirku kako bi se zaštitili od propadanja (Hercegovački arheološki portal, 2014; EUI-ŽZH, 2019).

Sl. 31. Rekonstrukcija oltarne pregrade – muzej Gorica (lijevo) i muzej u Posušju (desno)

Izvor: Hercegovački arheološki portal (2014); Hercegovačka jezera (2018c)

Franjevački muzej – galerija u Širokom Brijegu službeno je otvoren 1990. godine, ali su se likovne izložbe održavale i prije toga, a prva je bila 1979. godine kada su surađivali s mnogim umjetnicima i galerijama (sl. 32). Ova galerija nema stručno osposobljen kadar niti jednog stalnog zaposlenika, vode ju franjevci uz povremene usluge stručnjaka, a poznata je po

učestalosti likovnih izložaba i drugih kulturno-umjetničkih događanja. Danas ova galerija ima preko 4500 umjetničkih djela, dok je za vrijeme otvaranja imala oko 1000, te se radi na katalogizaciji tih istih. U samostanskoj Riznici, zasebnom odjelu Galerije, izložene su slike starih majstora te umjetnički oblikovani metalni bogoštovni predmeti i liturgijsko ruho, zatim stare knjige, među kojima i inkunabula iz 1493. godine (Museums, 2014; EUI-ŽZH, 2019).

Sl. 32. Franjevački muzej - galerija u Širokom Brijegu

Izvor: Museums (2014)

Muzej Hercegovine nalazi se u Mostaru, a osnovan je 1950. godine s ciljem da prikuplja, čuva i javnosti prezentira kulturno-povijesnu baštinu cijele Hercegovine. Muzej raspolaže s imponzantnom zbirkom od više desetina tisuća muzejskih predmeta, dokumenata, fotografija i ostalih eksponata s područja cijele Hercegovine. Ovo je jedan on najvažnijih muzeja na prostoru Hercegovine, a sadrži arheološku, etnografsku, numizmatičku i književno-povijesnu zbirku, kao i razne rukopise i knjižnicu koji opisuju povijest Hercegovine. Odjeljenja Muzeja Hercegovine su: Spomen kuća Džemala Bijedića, Spomen kuća Svetozara Ćorovića, kula Tara - odjel Muzej Stari most te Interpretacijski centar Mostar, dok se uprava muzeja smjestila na lokalitetu Spomen kuće Džemal Bijedić te je na raspolaganju posjetiteljima i istraživačima za znanstvena i publicistička istraživanja (TZ HNŽ, 2019b).

Vinski muzej i Galerija fra Didaka Buntića nalaze se na prostoru Općine Čitluk u župi Gradinići. Vinski muzej najstariji je vinski podrum u BiH kojeg je pod zemljom sagradio fra Petar Bakula godine 1855. Taj podrum obnovljen je i pretvoren u muzej te se u njemu nalazi vinoteka u kojoj su izložena sva broćanska vina. U istoj župi nalazi se i galerija, smještena u

crkvi i školi. Galerija je poznata po stalnim izložbama, ali je strani turisti ne posjećuju često jer se ne promovira dovoljno (TZ HNŽ, 2019c).

Među kulturnim manifestacijama može se izdvojiti nekoliko koje imaju velik turistički potencijal i koje su postigle određenu međunarodnu reputaciju na prostoru Županije Zapadnohercegovačke. Jedna od njih je **festival amaterskog stvaralaštva *West Herzegovina Fest*** u Širokom Brijegu. Ovaj festival počeo je 2003. godine s ciljem poticanja mladih kreativaca i autora na stvaranje i prezentiranje svojih djela. Festival je postao prepoznat, traje tri dana i popularan je u čitavoj BiH te dijelu Hrvatske. Natjecateljski dio sastoji se od filmskog i glazbenog djela, dok se izvan natjecateljskog djela predstavljaju razni autori s tekstovima te popularni glazbeni izvođači na koncertima (EUI – ZHŽ, 2019).

Nadalje, poznat je i ***Mediterran Film Festival***, također u Širokom Brijegu. Jedan je od starijih festivala dokumentarnog filma, održava se svake godine početkom rujna i traje pet dana, a započeo je 2000. godine. Na ovom festivalu natječu se isključivo dokumentarni filmovi, a i veći dio popratnog programa baziran je na dokumentarcima. U sklopu festivala organizira se i škola filmske kulture s relevantnim predavačima (EUI-ŽZH, 2019).

Osim toga, treba spomenuti i **Festival klapske pisme u Posušju**, koji se održava od 2014. godine, ali je postigao zavidnu razinu organizacije i posjećenosti tijekom tri dana, koliko traje festival svake godine. Uz muške i ženske klape iz BiH natječu se i klape iz Republike Hrvatske te kao takav ima prostora za veću turističku valorizaciju (EUI-ŽZH, 2019).

Nadalje, u Općini Grude na prostoru Agroturizma Marića Gaj održava se manifestacija ***Raštikijada***, odnosno natjecanje u kuhanju raštike od 2011. godine. Osnova je natjecanje u kuhanju i promociji jela od raštike. Natjecanje se odvija u dvije kategorije, prva je tradicionalna hercegovačka raštika koja se kuha s mesom (suhim ili svježim), a druga kategorija su inovativna jela. Ovaj festival privlači mnoge posjetitelje iz Zapadne Hercegovine. (EUI-ŽZH, 2019).

Na prostoru Općine Čitluk održavaju se mnoge manifestacije, a jedna od poznatijih je vjerska manifestacija u Međugorju, odnosno **Međunarodni festival mladih – *Mladifest***, koji okuplja svake godine više od 50 000 mladih vjernika. Osim njega, u Čitluku se od 1955. godine tradicionalno održava turističko-kulturna i gospodarstvena manifestacija ***Dani berbe grožđa***, održava, kojoj je svrha upoznavanje, zbližavanje i učvršćivanje zajedništva žitelja Brotnja i njihovih gostiju, kao i očuvanje narodne baštine kroz prezentaciju izvornog narodnog stvaralaštva (TZ HNŽ, 2019d).

6. LOKACIJE POSEBNOG ZNAČAJA

U ovom poglavlju bit će opisane lokacije koje imaju poseban značaj za razvitak turizma u Zapadnoj Hercegovini. Temeljem istraživanja izdvojene su tri lokacije: Park prirode Blidinje, vodopadi Kravice i Međugorje. Park prirode Blidinje i vodopad Kravice su prirodni prostori koji privlače mnogo turista na ovaj prostor, a Međugorje je najznačajnije vjersko i turističko odredište, ne samo u Zapadnoj Hercegovini, nego čitavoj Bosni i Hercegovini.

6.1. Park prirode Blidinje

Prostor Parka prirode Blidinje administrativno se nalazi na području triju županija i pet općina: Zapadnohercegovačke županije (Općina Posušje), Hercegovačko-neretvanske županije (Općina Prozor – Rama, Jablanica i Grad Mostar) i Herceg-bosanske županije (Općina Tomislavgrad). Ovaj prostor je 1995. godine zakonski zaštićen kao park prirode, a zauzima površinu od 358 km^2 . Unutar granica Parka prirode Blidinje dominira jezero Blidinje (sl. 33) po čemu je i Park prirode dobio ime. Jezero je zaštićeno kao geomorfološki spomenik prirode, a okružuju ga planinski masivi Čvrsnice i Vran planine. (FMOIT, 2011; EUI-ŽZH, 2019).

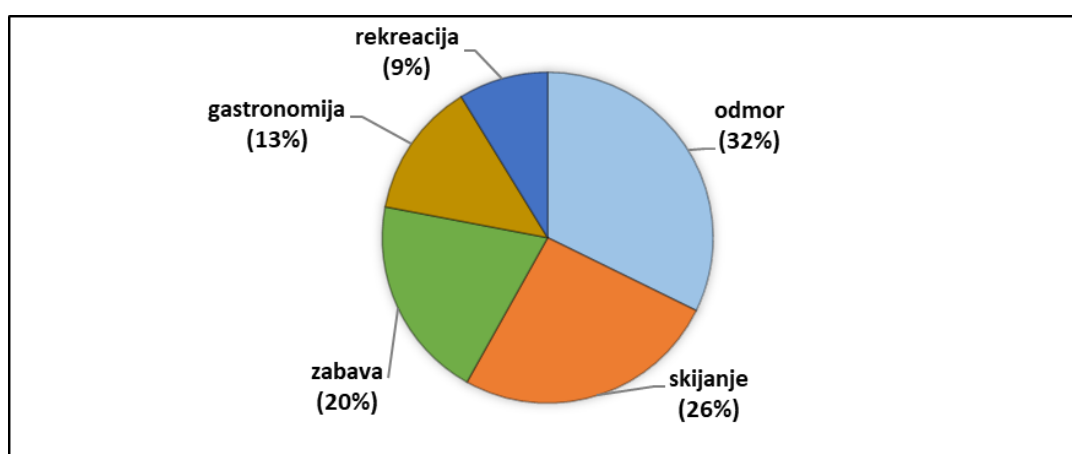
Sl. 33. Masna Luka (lijevo) i Blidinjsko jezero (desno)

Izvor: Visit Blidinje (2017c); Visit Blidinje (2017d)

Osim toga, zaštićeno je i šumsko područje Masna Luka kao upravljani prirodni rezervat zbog karakteristične šumske zajednice na planini Čvrsnici s endemskom florom i faunom. Naime, ovaj dio se odlikuje velikim bogatstvom borove i jelove šume, zatim s nekoliko izvora

pitke vode, pa je prepoznat kao najveće europsko stanište endemskog bora Munike (sl. 33). Ovdje se nalazi i crkva sv. Ilije koja se idealno uklapa u prirodni ambijent te postoji mogućnost posjeta franjevačkoj galeriji (FMOIT, 2011; EUI-ŽZH, 2019).

Turistički je najviše valoriziran skijališni turizam zbog izgrađene skijaške staze na Risovcu te smještajnih kapaciteta uz samu stazu. Na području parka prirode za potrebe ovog rada provedeno je anketno istraživanje tijekom prosinca 2019. i siječnja 2020. godine na uzorku od 300 turista. Rezultati tog anketnog istraživanja prikazani su kroz ovo poglavlje, a treba napomenuti da je tijekom ispitivanja skijališna staza bila sporadično otvorena zbog nedostatka snijega.

*mogućnost više odgovora

Sl. 34. Posjete Parku prirode Blidinje s obzirom na razlog dolaska 2019./2020. godine*

Izvor: Anketno istraživanje (2020)

S obzirom na razlog posjeta na slici broj 34. možemo vidjeti da su turisti u razdoblju provođenja ankete najviše dolazili zbog odmora, zatim skijanja i zabave. Manje zastupljeni razlozi su gastronomija, rekreacija i znamenitosti. Treba napomenuti da su turisti imali mogućnost zaokruživanja više odgovora, maksimalno dva. Ovakav rezultat anketiranja može se protumačiti time što u vrijeme anketiranja nije bila otvorena skijaška staza veći dio vremena zbog manjka snijega, pa je većina ispitanika koji su zaokruživali dva odgovora uz skijanje zaokružila odmor kao jedan od razloga. Razlozi za odabir zabave proizlaze iz činjenice da se u to vrijeme održavao *Blidinje Zima Fest*, koji traje tri dana, a to je glazbeni festival koji privlači mnogo mladih i novost je u turističkoj ponudi na prostoru Blidinje te proslava Nove godine.

Nadalje, iz tablice 6. možemo zaključiti da je većina gostiju na prostoru Parka prirode Blidinje iz Bosne i Hercegovine, dakle domaći gosti, a od stranih prevladavaju gosti iz

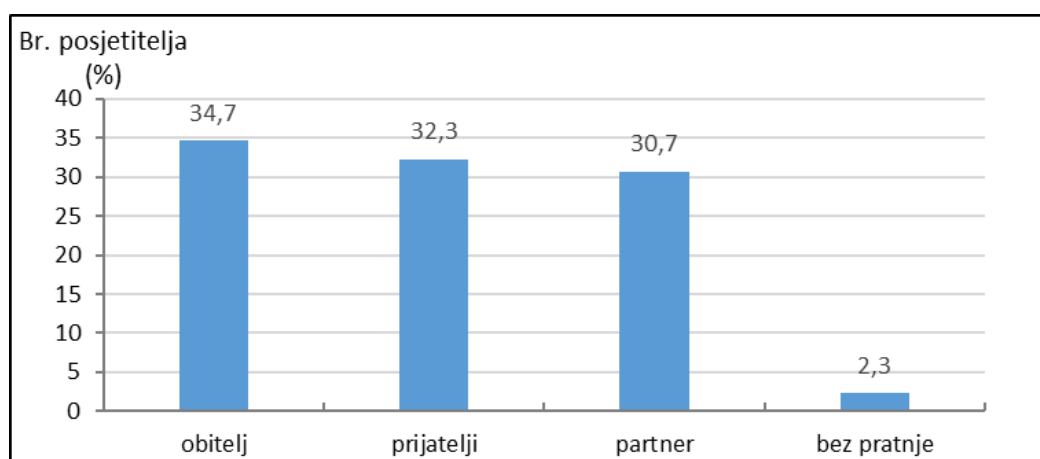
Hrvatske, dok su ostali većinom iz ostalih susjednih država (Srbija i Crna Gora). Najviše stranih gostiju dolazi iz Hrvatske zbog blizine Dalmacije otkud i dolazi najveći broj turista iz Hrvatske. Što se tiče dobi gostiju (tab. 6), najviše je turista do 25 godina starosti (35,7 %), zatim od 26 do 35 godina (30,6 %), a starije dobne skupine manje su zastupljene. Ovakav rezultat je razumljiv s obzirom na već spomenuti festival i proslavu Nove godine.

Tab. 6. Turisti prema državi stalnog boravka i dobi

Država stalnog boravka			Dob	
Država	Br. posjetitelja	%	Godine	%
Bosna i Hercegovina	148	49,3	18 - 25	35,7
Hrvatska	126	42,0	26 - 35	30,6
Ostale države	26	8,7	36 - 45	18,0
Ukupno	300	100,0	46 - 55	9,7
			55 i više	6,0

Izvor: Anketno istraživanje (2020)

Anketom su ispitana i obilježja putovanja turista koji dolaze u Park prirode Blidinje. Za način organiziranja putovanja 89 % turista navelo da je samostalno organiziralo putovanje, dok je 11 % došlo posredstvom agencije, organizirano ili na sličan način. Naime, veliku ulogu ima udruga *Visit Blidinje* koja surađuje s lokalnim akterima u turizmu i ima cilj promoviranja ovog kraja te nudi usluge za sve koji žele doći u ovaj park prirode, ali ne znaju kako se organizirati.

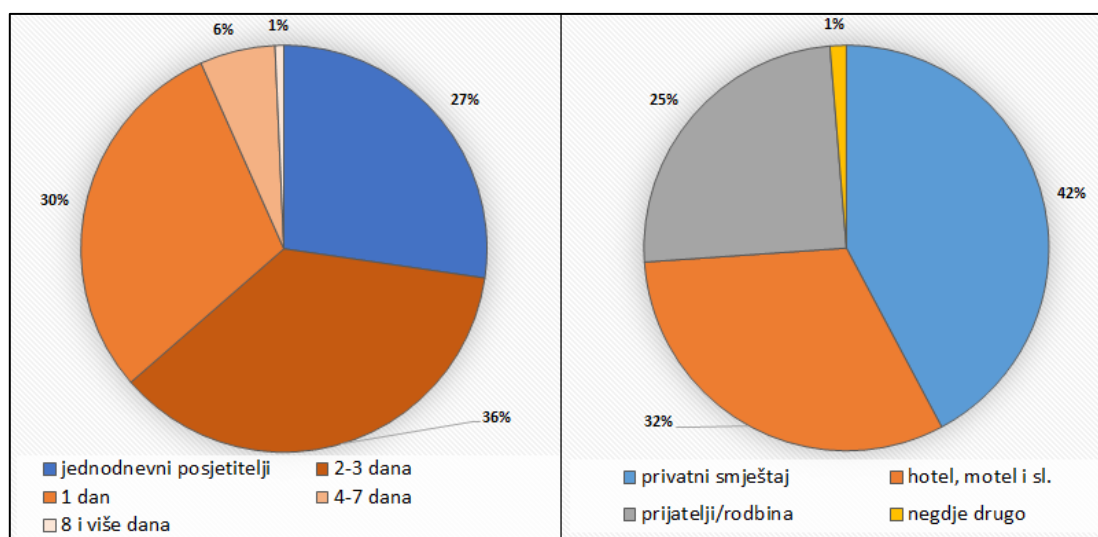
Sl. 35. Pratnja na putovanju na prostoru PP Blidinje

Izvor: Anketno istraživanje (2020)

Kod obilježje putovanja ispitano je s kime turisti dolaze, pa se tako na slici broj 35. može vidjeti da mali broj turista dolazi bez pratnje, svega 2,3 % ispitanika, dok su obitelj,

prijatelji i partner kao pratnja na putovanju navedeni kod oko 30 % ispitanih turista svaku od izdvojenih kategorija.

Osim toga, ispitana su i obilježja boravka turista na prostoru Parka prirode Blidinje. Na slici broj 36. (lijevo) možemo zaključiti da su 27 % od ukupnog broja ispitanih turista jednodnevni posjetitelji, što znači da nisu ostvarili noćenje, dok od ukupnog broja turista 36 % njih je ostvarilo noćenje jedan dan, zatim slijedi noćenje od 2 do 3 dana za 30 % ispitanih, onda 4 – 7 dana za 6 % ispitanih a samo 1 % ostvarilo je noćenje 8 i više dana. Razlog zašto najviše turista ostvari samo jedno noćenje je porijeklo turista (prevladavajući domaći turisti i turisti iz Dalmacije). Isti su razlozi za ostvarivanje dvaju do triju noćenja. Na duljinu boravka utjecali su već spomenuti festival i doček Nove godine. Što se tiče vrste smještaja (sl. 36 – desno), najviše turista koristilo je privatni smještaj (42 %), zatim hotele, motele i sličan smještaj (32 %), slijede turisti koji su koristili smještaj kod prijatelja ili rodbine (25 %). Ovakve rezultate možemo prepisati velikom broju vikendica i apartmana u privatnom vlasništvu i korištenje smještaja kod prijatelja ili rodbine. Oni koji su naveli neki drugi smještaj zapravo su koristili objekte koji nisu na prostoru PP Blidinje, nego u okolnim mjestima koji ne spadaju u ovo područje. Dakle, iz ovih podataka možemo zaključiti da je na prostoru PP Blidinje velik broj jednodnevnih posjetitelja i onih koji ostvaruju samo jedno noćenje i da se najviše koristi privatni smještaj.

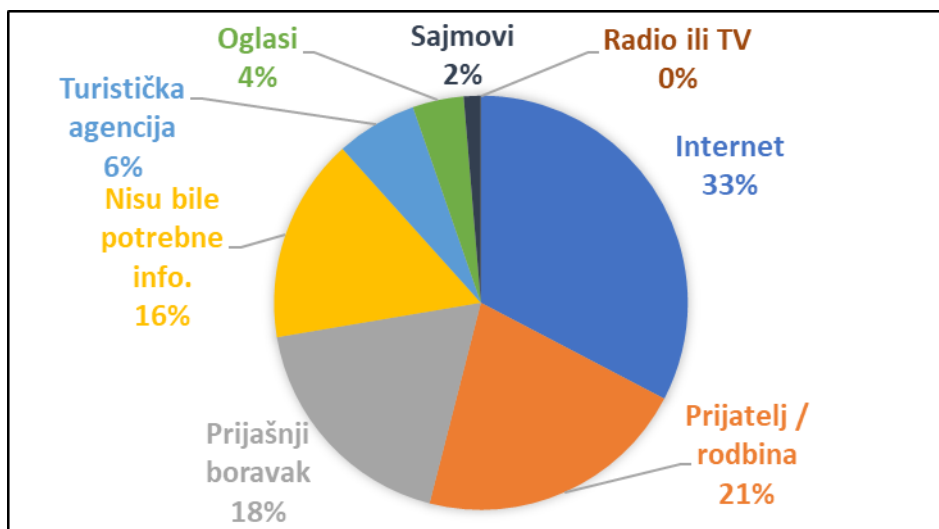

Sl. 36. Broj noćenja (lijevo) i vrsta smještaja (desno) na prostoru PP Blidinje

Izvor: Anketno istraživanje (2020)

Analizom načina informiranja turista o Parku prirode Blidinje (sl. 37) vidimo da najviše ispitanih turista se informira preko interneta (33 %) i preko prijatelja ili rodbine (21 %). Nadalje, 18 % turista se informiralo na osnovu prijašnjeg boravka, odnosno ranije su saznali potrebne

informacije. Za 16 % ispitanih turista nisu bile potrebne nikakve informacije, a manji dio se informirao preko turističkih agencija, oglasa i sajmovi, dok se preko radija ili televizije nije informirao niti jedan ispitanik turist.

Sl. 37. Način informiranja turista o PP Blidinje

Izvor: Anketno istraživanje (2020)

Osim zimskog turizma, odnosno skijališnog na prostoru PP Blidinje postoje brojni sadržaji koji privlače turiste. Neki od njih su već spomenuti, kao što su stećci, jezero Blidinje, Masna Luka, kao i planiranje. Naime, postoje razne planinarske rute, a najatraktivnije su: Panoramski *hiking* Čvršnicom, koja traje četiri sata, zatim Vitlenica – Hajdučka vrata, koja traje oko šest sati, pa Vitlenica – Veliki Vilinac, koja traje oko šest sati te Masna Luka – Pločno, koja traje oko devet sati i ujedno je najteža ruta do najviše točke Čvršnice. U posljednje vrijeme razvija se aktivni turizam pa se nude *Quad ture*, odnosno obilazak područja PP Blidinje na motociklima s četiri kotača. Osim toga, dostupne su i biciklističke ture za rekreativce te jahanje konja. Uz to dostupno je streličarstvo i obilazak seoskih domaćinstava te branje ljekovitog bilja. Ovakvim pristupnom želi se produljiti sezona na cijelu godinu, a umanjiti sezonalnost što je karakteristika zimskog turizma i ovisi o prirodnom snijegu, budući da ne postoje stanice za proizvodnju umjetnog snijega. Orijentacija isključivo na zimski turizam vrlo je rizična za dugoročni razvoj turizma i osiguranje stalnih gostiju iz inozemstva na ovom području. Također, treba spomenuti i manifestacije koje privlače veći broj posjetitelja, a to su: Manifestacija *Dobro slaži i ostani živ*, a to je natjecanje ljudi u laganju, zatim *Off Road Rally*, na kojem se natječu razni *off road* klubovi iz BiH, ali i država iz susjedstva u nekoliko kategorija te već spomenuti *Blidinje Zima Fest* i drugi (Visit Blidinje, 2018).

Treba napomenuti da glavna svrha ovog parka prirode nije turizam nego zaštita prirodnog područja i da su za potrebe uprave PP Blidinje dosad izrađena dva strateška dokumenta: prostorni plan i strategija razvoja turizma. U sklopu ovih dokumenta izrađene su razne studije, koje imaju za cilj očuvati prirodu, ali i razviti održivi turizam. Problem za realizaciju ovih planova je taj što od proglašenja ovog područja parkom prirode područjem upravlja Javno Poduzeće Park prirode Blidinje, koje je u početku bilo financijski solventno, ali trenutno je to poduzeće s vrlo malim brojem zaposlenika koji volontiraju što nije dugoročno dobro za ovaj zaštićeni prostor i u budućnosti se to mora promijeniti (FMOIT, 2011).

6.2. Vodopadi Kravice – Ljubuški

Vodopadi Kravice zaštićen je kao spomenik prirode od 1995. godine, a danas je jedini prirodni prostor zaštićen na prostoru Grada Ljubuški kao geološki spomenik prirode (sl. 38). Predstavlja jedan od prostora s najvećim potencijalom u Gradu Ljubuški, ali i u čitavoj Zapadnoj Hercegovini. Naime, riječ je o vodopadu visine od 26 do 28 metara i širine oko 120 metara u podnožju kojeg zatvara prekrasni kanjon s bujnom mediteranskom vegetacijom. Vodopad se nalazi na toku rijeke Trebižat, a ono po čemu je poseban su sedrena područja oko vodopada koja podsjećaju na Nacionalni park Plitvička jezera u Hrvatskoj (Grad Ljubuški, 2014).

Sl. 38. Vodopadi Kravice

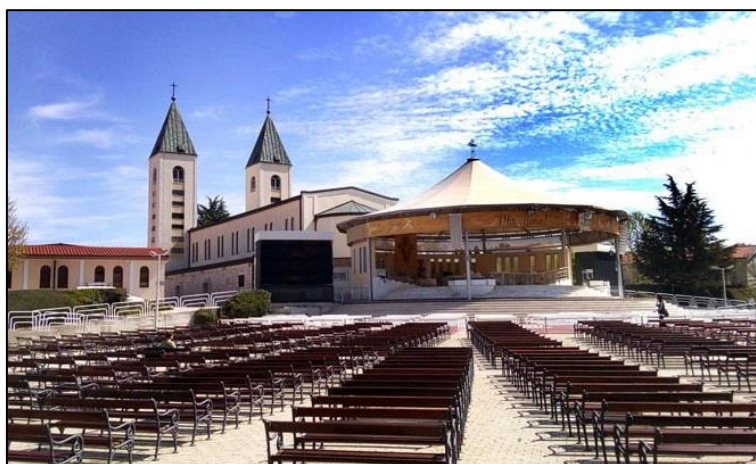
Izvor: JP Parkovi (2014c)

U gospodarskom i turističkom smislu cijeli lokalitet se ne koristi ekonomski racionalno ni prostorno svrsishodno. Naime, ovaj lokalitet koristi se kao kupalište s izuzetno velikim pritiskom izletničke potražnje okolnog stanovništva i većinom izletnika u tranzitu prema Međugorju u ljetnim mjesecima. Osim kupališta u novije vrijeme rijeka Trebižat omogućava i izlete u kanuu u dužni od 10 km koje organiziraju lokalni operateri. Također, u blizini vodopada nalazi se i mala pećina u kojoj se mogu vidjeti stalaktiti od kalcijevog karbonata, stari mlin i brodić (FMOIT, 2010; Grad Ljubuški, 2014).

6.3. Međugorje

Međugorje je naselje na prostoru Općine Čitluk, udaljeno 29 km od Mostara. Ime je dobilo po geografskom smještaju jer se nalazi između gora, a u ovom poglavlju je obrađeno zbog toga što je to najvažnije hodočasničko i turističko mjesto u Hercegovini, pa i u BiH. Naime, pojavom i razvojem vjerskog turizma naselje Međugorje od 1981. godine ubrzano se razvija i dobiva veće značenje u turističkom pogledu. Za vjerski turizam karakteristične su materijalne i duhovne potrebe vjernika kojima se u Međugorju nude brojni duhovni sadržaji, npr. Crkva sv. Jakova, Križevac i Brdo ukazanja (Madžar, 2010).

Crkva sv. Jakova središnje je mjesto okupljanja i molitveno mjesto međugorskih hodočasnika i prevođenja Gospinih ukazanja (sl. 39). Ova crkva u ovom je obliku dovršena 1969. godine, dok je 1987. godine ispred crkve postavljen kip međugorske gospe koji je izgradio talijanski akademski kipar *Dino Felici*. U obnovljenu crkvu 1996. godine postavljene su nove postaje Križnog puta *Pina Sacchia* (Bijavica i Njavro, 2006; Madžar, 2010).

Sl. 39. Crkva sv. Jakova – Međugorje

Izvor: Brotnjo-Info (2020)

Križevac je brdo, udaljeno oko jedan kilometar zračne linije od međugorske crkve, na kojem je 1934. godine podignut betonski križ visok 8,56 metara u spomen 1900. godišnjice Muke Isusove (Bijavica i Njavro, 2006; Madžar, 2010).

Brdo ukazanja nalazi se u selu Bijakovići u mjestu zvanom Podbrdo gdje se Gospa ukazala grupi međugorske djece i od tada se kolokvijalno naziva Brdo ukazanja. Taj predio izraziti je kamenjar, a privlači mnoštvo hodočasnika 24. i 25. lipnja (godišnjica ukazanja), 15. kolovoza (blagdan Velike Gospe) i 9. rujna (blagdan Male Gospe) (Bijavica i Njavro, 2006; Madžar, 2010).

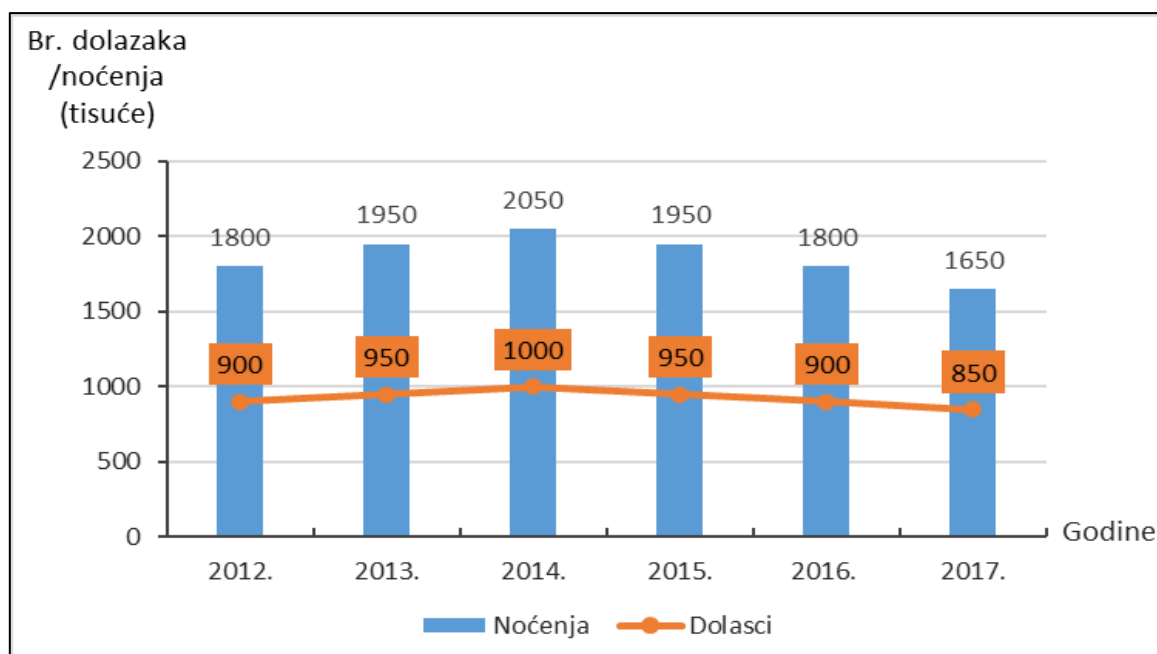
U samim počecima razvoja turizma u Međugorju smještajnih kapaciteta nije bilo, ali su gosti iz udaljenih mjesta odsjedali u seoskim domaćinstvima koja su primala hodočasnike i to većina bez ikakve naknade. Osim toga, hodočasnici su odlazili u okolna mjesta koja su imala smještajne kapacitete kao što je Mostar i drugi gradovi. To je u početku funkcioniralo, ali s porastom broja posjetitelja javila se potreba za razvojem smještajnih kapaciteta u samom Međugorju i naselju Bijakovići. Danas se 95 % smještajnih kapaciteta na prostoru Općine Čitluk nalazi u ta dva naselja (tab. 7). Naime, Općina Čitluk danas ima oko 20 000 dostupnih kreveta i oko 400 turističkih objekata smještano-ugostiteljskog karaktera (Madžar, 2007; Općina Čitluk, 2018).

Tab. 7. Ugostiteljski objekti na prostoru Općine Čitluk

RB	Vrsta smještaja	Broj
I	Osnovni ugostiteljski smještaj	50
1	Hoteli	47
2	Aparthoteli	1
3	Apartmansko naselje	2
II	Dopunski smještaj	274
1	Sobe za iznajmljivanje	271
2	Apartmani	2
3	Kuće za odmor	1
III	Ugostiteljski objekti za prehranu	112
1	Restorani i slično	50
2	Bar i slično	62

Izvor: Općina Čitluk (2018)

Analizom broja gostiju i broja noćenja turista (sl. 40) možemo zaključiti da je do 2014. godine rast broja gostiju i noćenja na prostoru Općine Čitluk bio kontinuiran pa je 2014. broj gostiju iznosio jedan milijun, dok je broj noćenja turista iznosio dva milijuna i pedeset tisuća (Općina Čitluk, 2018).

Sl. 40. Procjena broja gostiju i noćenja turista u Općini Čitluk od 2012. – 2017. godine

Izvor: Općina Čitluk (2018)

Nakon 2017. godine slijedi opadanje broja noćenja i dolaska turista pri čemu je 2017. godine bio manji broj gostiju i noćenja turista, odnosno broj gostiju je iznosio osamsto pedeset tisuća, dok je broj noćenja bio jedan milijun i šesto pedeset tisuća. Ovakav mali pad se može pripasti izjavi pape Franje iz 2017. godine da sumnja da se Gospa u Međugorju ukazuje svaki dan, pri čemu se manje vjernika iz Italije i ostalih država odlučilo doći ovdje. Ipak je papa 2019. godine odobrio hodočašća u Međugorje uz najave da će se vjerojatno priznati prva ukazanja iz 1981. godine, a sve se ovo događa u kontekstu istraživanja Gospinih ukazanja u Međugorju od 2010. godine. Treba napomenuti da točnih podataka nema te da su ovo samo procjene zbog različitog vođenja statistike te zbog velikog broja neprijavljenih gostiju (Općina Čitluk, 2018).

Tab. 8. Turisti prema državi stalnog boravka u Međugorju 2010. godine u postocima

Država stalnog boravka	Ukupno	Turisti (ostvarena noćenja)	Jednodnevni posjetitelji
Bosna i Hercegovina	18,9	4,0	50,8
Hrvatska	13,7	9,3	23,0
Italija	13,3	18,1	3,0
SAD	11,6	14,4	5,7
Irska	8,1	10,9	2,1
Poljska	7,9	10,6	2,1
Španjolska	5,9	7,7	2,1
Mađarska	5,8	7,7	1,8
Ostale države Z. Europe	7,2	8,1	5,4
Ostale države svijeta	7,7	9,3	4,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Izvor: Marušić i dr. (2010)

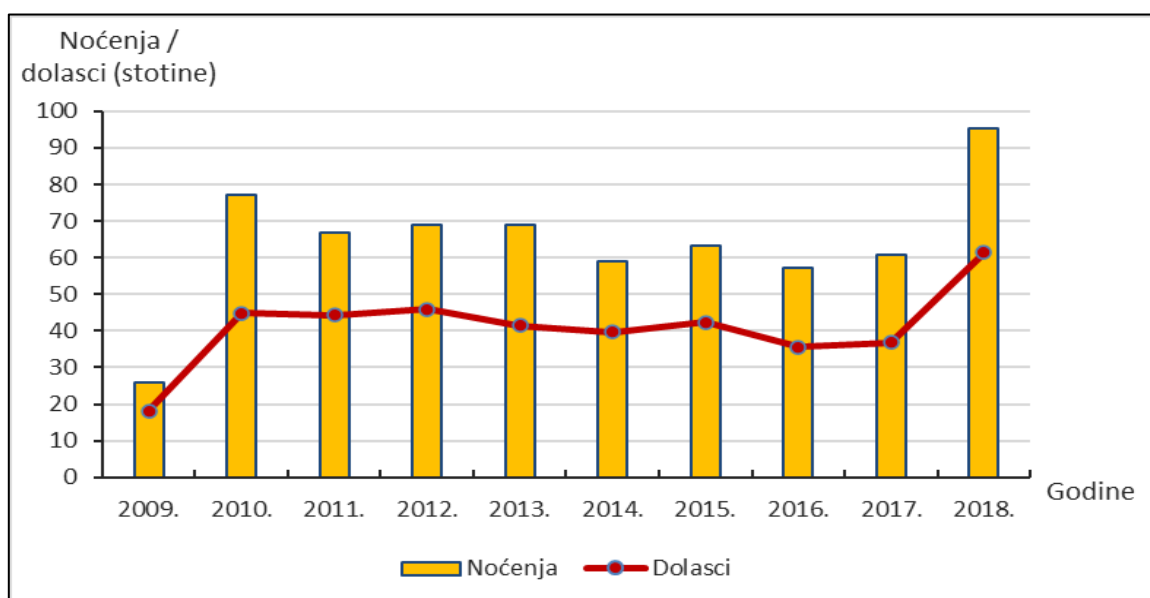
Što se tiče turista prema državi stalnog boravka (tab 8), među svim posjetiteljima zabilježen je najveći broj domaćih posjetitelja (19 %), zatim iz susjedne Hrvatske (14 %) i Italije (13 %), a znatan dio dolazi iz SAD-a (12 %). Najviše turista koji su ostvarili noćenje je iz Italije (18 %) i SAD-a (14 %), zatim iz Irske i Poljske (11 %) te Hrvatske (9 %). Osim toga, treba napomenuti da najveći udio jednodnevnih posjetitelja čine domaći gosti (51 %) i gosti iz Hrvatske (23 %), što je i razumljivo zbog blizine (Marušić i dr., 2010).

Dakle, uzmemo li u obzir sve navedeno, možemo zaključiti da je Međugorje značajna i jedinstvena turistička destinacija prepoznata kao odredište mnogih hodočasnika i vjernika. Iako ima velik broj izgrađenih smještajnih kapaciteta, često se spominje da su prenapučeni, ali prema dostupnim podacima (sl. 39) broj turista se smanjuje pa to treba uzeti s rezervom. Razvoj turizma u Međugorju potaknuo je i razvoj okolnih mjesta, kao što su Mostar i Ljubuški, ali i ostalih mjesta. Osim toga, ubrzani razvoj turizma u Međugorju uzrokovao je neplansku gradnju, što uz nedovoljno razvijenu prometnu i komunalnu infrastrukturu može rezultirati problemima u budućem razvoju, a taj bi se razvoj trebao temeljiti na održivom razvoju (MTTO-HNŽ, 2011).

7. POKAZATELJI RAZVOJA TURIZMA

U ovom poglavlju bit će analizirani dostupni podaci Federalnog zavoda za statistiku i ostalih službi zaduženih za vođenje statistike i obradu podataka na prostoru Bosne i Hercegovine, koji su važni za ovo istraživanje i razumijevanje razvoja turizma na prostoru zapadne Hercegovine. Područje istraživanja je administrativno podijeljeno na dvije županije: Zapadnohercegovačka (ZHŽ) i Hercegovačko-neretvanska (HNŽ), s tim da je turizam razvijeniji u HNŽ pa će u skladu s tim biti analizirani podaci.

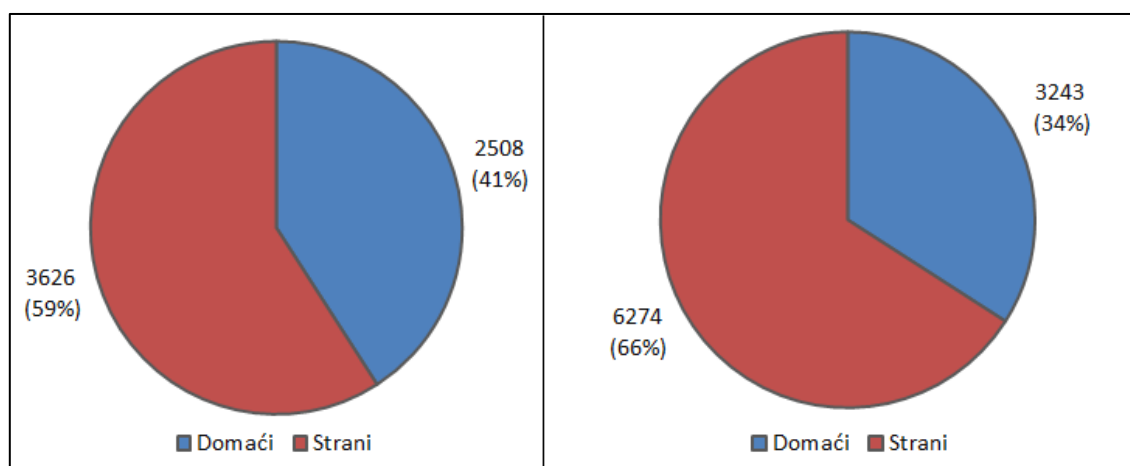
Naime, u Zapadnohercegovačkoj županiji broj dolazaka i noćenja turista je mali u zadnjih deset godina (sl. 41), a već smo vidjeli u poglavlju 2.3. *Turizam Federacije BiH u brojkama* na slici 4. da je u usporedbi s ostalim županijama na dnu ljestvice prema broju dolazaka turista. Može se primijetiti veći porast broja noćenja i dolazaka turista 2010. godine, kada je bilo oko 4 500 dolazaka i oko 8 000 noćenja turista za razliku od 2009. godine, kada je bilo oko 2 000 dolazaka te oko 2 500 noćenja turista. Nakon toga broj noćenja i dolazaka stagnira da bi se povećao 2018. godine na oko 6 000 dolazaka i preko 9 000 noćenja, što se može protumačiti većim trudom općinskih i gradskih poglavarstava oko promocije turizma i samih mjesta, također boljim vođenjem statistike, zatim općenito povećanim turističkim dolascima u svijetu i državama u okruženju te postupnim oporavkom od ekonomske krize koja je počela 2008. godine.

Sl. 41. Noćenja i dolasci turista u Zapadnohercegovačkoj županiji od 2009. do 2018. godine

Izvor: FZS (2020a); FZS (2020b)

Kada se analizira odnos domaćih i stranih turista za 2018. godinu (sl. 42), vidi se da i kod noćenja i kod dolaska turista prevladavaju strani turisti. Naime, 2018. godine udio domaćih turista u broju dolazaka iznosio je 41 %, dok je stranih bilo 59 % (sl. 42 – lijevo), a kod ostvarenih noćenja, strani turisti čine 66 %, dok domaći 34 % (sl. 42). Ovakvi podaci mogu se protumačiti manjim kretanjem lokalnog stanovništva, ali i činjenicom da je velik dio turizma u Hercegovini trenutno u sivoj zoni poslovanja gdje se ne bilježe dolasci i noćenja, tako da ne možemo reći da su ovo točni podaci. Osim toga, na prostoru ove županije ne postoji ni jedan ured turističke zajednice osim u Ljubuškom koji surađuje sa susjednom županijom (HNŽ).

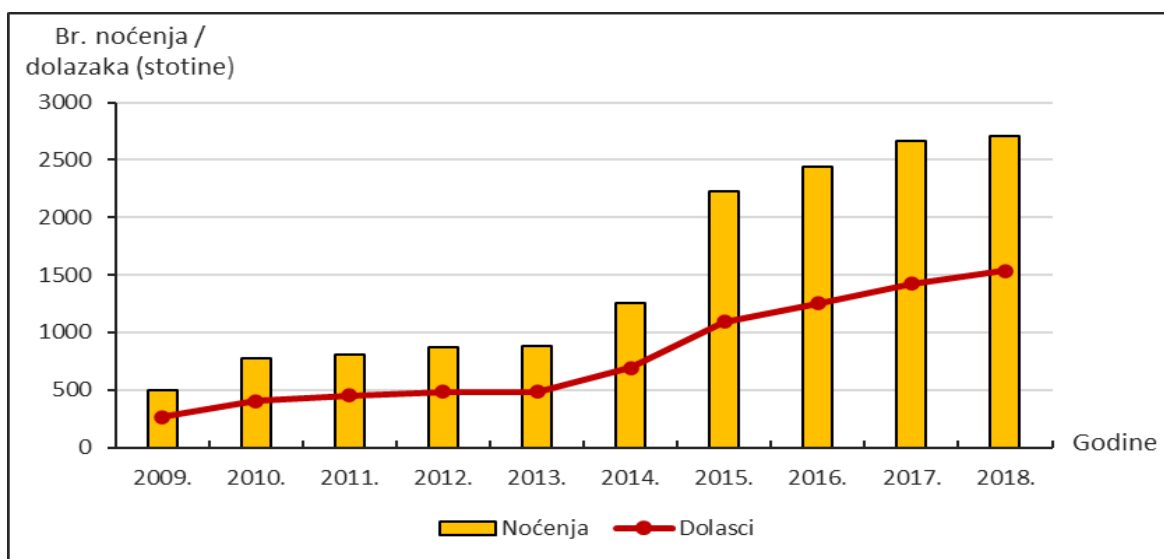

Sl. 42. Dolasci (lijevo) i noćenja (desno) turista u Zapadnohercegovačkoj županiji 2018. godine prema porijeklu

Izvor: FZS (2020b)

Kada govorimo o Hercegovačko-neretvanskoj županiji, odnosno prostoru Grada Mostara i Općine Čitluk (sl. 43), situacija je drugačija jer je broj noćenja i dolazaka turista puno veći čemu pridonose Međugorje i Mostar kao najvažnija odredišta. Analizom podataka vidimo da broj dolazaka i noćenja turista od 2009. godine do 2013. godine stagnira što je posljedica globalne ekonomske krize, koja je počela 2008. godine. Nadalje, 2014. godine vidi se blagi rast noćenja i dolazaka turista, koji je 2013. godine iznosio oko 50 000 dolazaka i oko 90 000 noćenja, a 2014. godine taj broj je iznosio oko 70 000 dolazaka i 125 000 noćenja. Nakon toga, broj noćenja ubrzano raste da bi 2018. godine iznosio oko 155 000 dolazaka i 270 000 noćenja. Dakle, broj dolazaka i noćenja se udvostručio u odnosu na 2014. godinu. Također, treba napomenuti kao i kod ZHŽ da podaci Federalnog zavoda za statistiku nisu u potpunosti točni jer je velik dio u sivoj zoni, što Turistička zajednica HNŽ-a na razne načine ističe u svojim obraćanjima javnosti. Navedeni brojevi pokazatelji za Mostar i Čitluk mogu biti poticaj ZHŽ

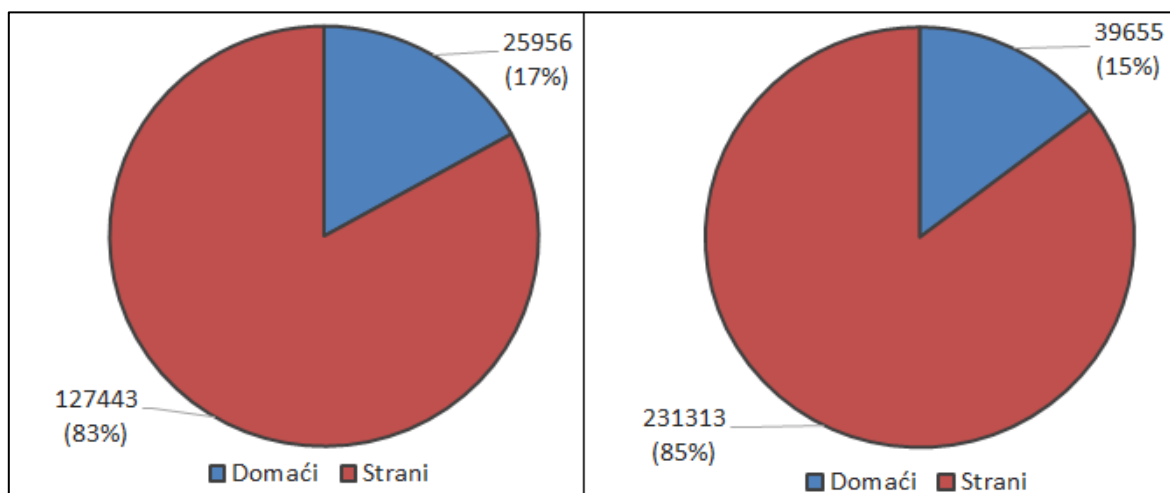
za budući razvoj turizma jer se najudaljenije točke nalaze na oko 60 km udaljenosti pa bi se mogla iskoristiti blizina tih područja za razvoj turizma u Zapadnohercegovačkoj županiji

Sl. 43. Noćenja i dolasci turista u Mostaru i Čitluku od 2009. do 2018. godine

Izvor: FZS (2020a); FZS (2020b)

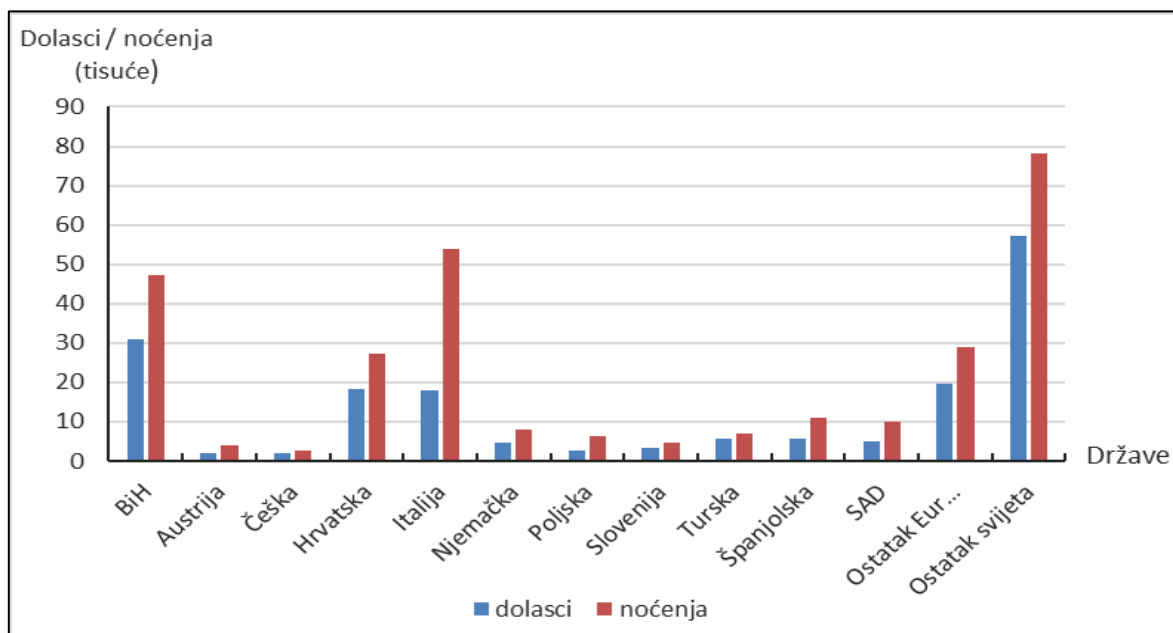
Što se tiče turista prema porijeklu, na prostoru Grada Mostara i Općine Čitluk također prevladavaju strani turisti (sl. 44). Naime, kod dolazaka 83 % čine strani gosti, dok 17 % čine domaći. Slične brojke su kod noćenja, 15 % čine domaći, a 85 % čine strani turisti.

Sl. 44. Dolasci (lijevo) i noćenja (desno) turista u Mostaru i Čitluku 2018. godine prema porijeklu

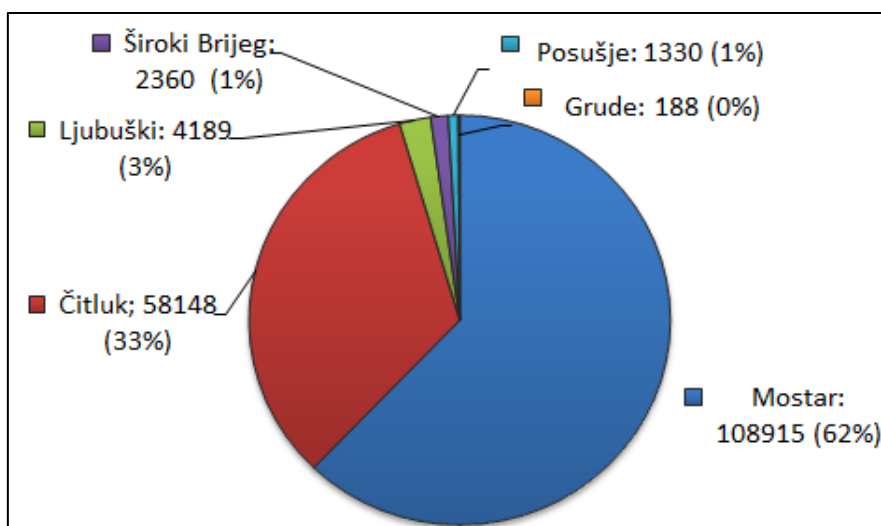
Izvor: FZS (2020b)

Osim toga, analizom turista prema državi porijekla cijele Zapadne Hercegovine može se zaključiti iz kojih država dolazi najviše turista (sl. 45). Ne uzimajući u obzir domaće goste, prema dostupnim podacima to su turisti iz Italije koji su 2019. godine ostvarili oko 55 000 noćenja i oko 20 000 dolazaka. Isto toliko turista je došlo iz Hrvatske, koji su ostvarili oko 30 000 noćenja. Ostale države koje se izdvajaju po dolasku i ostvarenim noćenjima turista su: SAD, Španjolska, Njemačka, Austrija i druge. Također se može primijetiti da je u kategoriji „ostatak svijeta“ ostvaren velik broj turističkih dolazaka i ostvarenih noćenja, a tu velik udio zauzimaju turisti iz Saudijske Arabije koji posjećuju Mostar, a podaci za 2019. godinu iznose oko 20 000 dolazaka i oko 20 000 noćenja. Od ostalih država slijede turisti iz Azije, ponajviše iz Japana i Južne Koreje.

Sl. 45. Dolasci i noćenja turista Zapadne Hercegovine 2019. godine prema državi porijekla
Izvor: FZS (2020b)

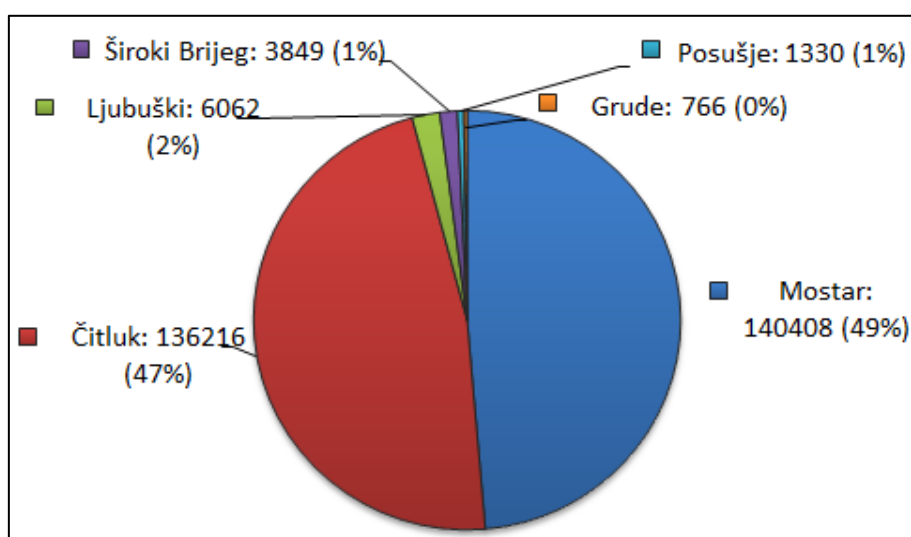
Kada se govori o strukturi dolazaka i noćenja prema općinama i gradovima (sl. 46; sl. 47), već smo mogli zaključiti da većina turista dolazi u gradove i općine na prostoru Hercegovačko-neretvanske županije, no važno je istaknuti i razliku među općinama i gradovima u Zapadnohercegovačke županije. Dakle, najviše turista dolazi i ostvaruje noćenja u Mostaru, koji na čitavom prostoru Grada ipak ima više turističkih sadržaja od Općine Čitluk gdje Međugorje ostvaruje veliki dio tog prometa.

Sl. 46. Dolasci turista Zapadne Hercegovine 2019. godine

Izvor: FZS (2020b)

Što se tiče općina u Zapadnohercegovačkoj županiji, najveći udio ima Ljubuški, zatim Široki Brijeg, Posušje i na kraju Grude, u kojima je 2019. godine zabilježeno samo 188 dolazaka i 766 ostvarenih noćenja. Analiziramo li samo Zapadnohercegovačku županiju u Ljubuškom se ostvaruje više od 50 % svih dolazaka i noćenja, u Širokom Brijegu više od 30 %, zatim u Posušju oko 16 % dolazaka i oko 11 % noćenja, dok u Grudama oko 2 % dolazaka i oko 6 % noćenja.

Sl. 47. Noćenja turista Zapadne Hercegovine 2019. godine

Izvor: FZS (2020b)

U analizi smještajnih kapaciteta Hercegovine (tab. 9), može se primijetiti razlika između općina i gradova na prostoru Zapadnohercegovačke županije i Hercegovačko-neretvanske županije. Naime, u skladu s dolaskom i noćenjima turista, većina je smještajnih kapaciteta u Hercegovačko-neretvanskoj županiji, gdje se najviše ležajeva nalazi na prostoru Općine Čitluk, oko 4 000 u hotelskim i sličnim objektima te oko 900 u odmaralištima i sličnim objektima sa kraći odmor u 2019. godini. Što se tiče Općine Čitluk već smo u prethodnom poglavlju spominjali broj smještajnih objekata i možemo primijetiti razliku u potencijalima za smještaj gostiju. Treba još naglasiti da u Federaciji BiH ne postoji jedinstvena metodologija po kojoj se vodi statistika pa je veliki dio turizma u sivoj zoni, stoga je očekivana razlika u podacima koji donose Federalni zavod za statistiku i Općina Čitluk. Bez obzira na navedeno, podaci su uključeni u analizu radi lakše usporedbe s drugim općinama i gradovima. Mostar ima oko 1 500 ležajeva u hotelskom i sličnom smještaju te oko 400 ležajeva u odmaralištima i sličnom smještaju. U Zapadnohercegovačkoj županiji, svaki grad ili općina ima po jedan objekt u hotelskom smještaju osim Posušja gdje je hotel zatvoren prije nekoliko godina, a samo Ljubuški ima dva objekta s 110 ležajeva u kategoriji odmarališta i sličan smještaj te Posušje četiri objekta s 30 ležajeva. Službeni podaci koje vodi Federalni zavod za statistiku ne odražava u potpunosti stanje u stvarnosti što nije dobro pri planiranju budućeg razvoja turizma, ali ti podaci nisu u potpunosti netočni i mogu dati uvid u stanje koji može služiti za usporedbu općina, gradova i županija.

Tab. 9. Smještajni kapaciteti Zapadne Hercegovine u 2019. godini

Općina/Grad	Hoteli i sl.		Odmarališta i sl.	
	Br. objekata	Ležajevi	Br. objekata	Ležajevi
Čitluk	42	3 837	18	897
Mostar	24	1 463	24	397
Grude	1	50
Široki Brijeg	1	69
Ljubuški	1	76	2	110
Posušje	4	30
Ukupno	69	5 495	48	1 434

Izvor: FZS (2020b)

8. BUDUĆI RAZVOJ TURIZMA

U ovom poglavlju bit će obrađeni planovi za budući razvoj turizma kroz trenutne planove županija, gradova i općina te kroz osobno viđenje mogućeg razvoja turizma u Zapadnoj Hercegovini.

Naime, kao je već spomenuto, područje istraživanja administrativno je podijeljeno između Zapadnohercegovačke i Hercegovačko-neretvanske županije, a turizam u ZHŽ je slabo razvijen, dok je u HNŽ razvijeniji. Prema tome, razlikovat će se i razvoj turizma u budućnosti. Područje HNŽ-a već je turistički prepoznato zbog Mostara i Međugorja. Ono što je prvenstveno turistima atraktivno jest kulturno-povijesna i prirodna baština Mostara, a kod Međugorja, naravno vjerski turizam. Konkurentnost ovih destinacija zadržati će i povećati, a trenutno je problem, unaprijeđenje infrastrukture i smještajnih kapaciteta. Time će ove destinacije dobiti na kvaliteti, ali i konkurentnosti. Osim toga, prateći trendove u turizmu, ove lokacije trebaju se razvijati kao destinacije koje nude raznovrsnu turističku ponudu, kao što su: jezera, rijeka, planina, gastronomija, povijest, kultura, priroda, ljudi, običaji, avanture, planinarenja i slično. Što se tiče Općine Čitluk, uz vjerski se u zadnje vrijeme razvijaju i drugi oblici turizma, pa se tako promovira Vinska cesta Hercegovine s raznim atrakcijama te razni sportsko-rekreativni objekti, što smanjuje ovisnost te općine o jednom obliku turizma.

Kao jedan od ciljeva u *Strategiji razvoja turizma HNŽ-a* navodi se razvoj javno-privatnog partnerstva pri čemu bi javni sektor investirao u infrastrukturu i promociju destinacije, dok bi privatni sektor koristio tu infrastrukturu i ponudio uslugu gostima te uložio u daljnji razvoj. Uz to, javni i privatni sektor planiraju zajedničke korake za budućnost (MTTO-HNŽ, 2011).

ZHŽ ima prepoznatljiva obilježja koja se mogu povezati s mogućnostima turističke valorizacije, a to su bogata kulturno-povijesna baština i prirodni resursi pogodni za razvoj turizma. Naime, u ovom radu su već navedeni najvažniji turistički potencijali, a ono što se također ističe je očuvana priroda, tako da bi budući turistički razvoj ove županije trebalo uskladiti s potrebom trajnog očuvanja prostora, odnosno održivog razvoja. Kod suvremenih turista trend jest da žele provoditi vrijeme daleko od gradske gužve i svakodnevnog stresa, a to im nudi ruralni turizam, koji bi zbog blizine Hrvatske mogao privući i turiste koji dolaze tamo, a jedan od načina privlačenja je promoviranje kulturne i prirodne baštine čime bi se ubrzano privukao značajan broj turista.

U *Strategiji razvitka turizma Zapadnohercegovačke županije* istaknuta je potreba razvijanja maksimalno šest grupa turistički proizvoda: *outdoor* i *activity based* turizam, zatim sportsko-avanturistički, ruralni, ekoturizam i kulturni turizam (EUI-ŽZH, 2019). *Outdoor*, *activity based* i sportsko-avanturistički turizam mogu se ostvariti kroz već spomenute lokacije i projekte, kao što su: kanjon Brine gdje već postoji staza za planiranje, a u planu su staza za bicikliste te takozvani zip line, zatim već spomenuti projekt *Adriatic Canyoning* na području Širokog Brijega i Gruda, sadržaji u Parku prirode Blidinje te razni drugi mogući projekti. Ruralni i ekoturizam su u počecima razvoja, a kao primjer može se navesti Agroturizam Marića Gaj u Grudama te Etno selo Herceg u Međugorju. Treba napomenuti da se ovih šest grupa turističkih proizvoda međusobno ne isključuju nego se nadovezuju i stvaraju bogatiju turističku ponudu, a uključivanjem prirodnih i kulturnih znamenitosti stvara se složena turistička ponuda koja ima velik potencijal sada i za budući razvoj.

U *Strategiji razvitka turizma ZHŽ* razrađen je plan za unaprjeđenje konkurentnosti turizma kroz stvaranje socijalno poticajnog razvojnog okruženja, a to se odnosi na uspostavi legislativnog sustava u turizmu, zatim praćenje turističkog kretanja te poduzetničko-razvojni servis. Osim toga, bitno je poboljšanje javne komunalne infrastrukture, zatim razvoj proizvoda i unaprjeđenje turističkog lanca vrijednosti kroz već spomenute grupe turističkog proizvoda i na kraju poboljšanje tržišne prepoznatljivosti, a to se odnosi na promociju različitim načinima, a upravo je promocija bila jednim dijelom onemogućena jer ne postoji Turistička zajednica ZHŽ. Taj problem počeo se rješavati donošenjem *Zakona o turizmu ZHŽ* 2019. godine i planom otvaranja turističkih ureda na prostoru svake općine i grada (EUI-ŽZH, 2019; Gradsko poglavarstvo Široki Brijeg, 2019).

Nadalje, turizam u zapadnoj Hercegovini u budućnosti bi trebalo razvijati zajednički bez obzira na administrativne granice, ili u sklopu čitave regije Hercegovine. Tako će imati koristi i jedna i druga strana jer već razvijene destinacije moći će se promovirati s dodatnim sadržajem koje nude drugi gradovi i općine što će potaknuti razvoj dosad nerazvijenih destinacija, ali i već razvijene destinacije zbog proširene ponude.

Na tom tragu je udruženje Turistički klaster Hercegovine, osnovano 2014. godine na inicijativu poslovnih subjekata u turizmu. Njihov cilj je promoviranje destinacija te povezivanje članica udruge kroz suradnju, povećanje kvalitete turističke ponude, pružanje podrške u svim sferama razvoja i slično (TKH, 2019).

9. ZAKLJUČAK

Turizam je dinamična djelatnost koja pospješuje gospodarstvo u cjelini te se kao takva smatra globalnim ekonomskim fenomenom. Tome u prilog idu već navedeni podatci Svjetske turističke organizacije (2019), prema kojima je u međunarodnom turizmu ukupno ostvareno 1401 milijun dolazaka te ostvaren dohodak od 1451 milijardi američkih dolara. Kroz čitavo istraživanje proteže se pitanje može li se turizam s obzirom na trenutni stupanj razvoja i potencijal za budući razvoj smatrati budućim pokretačem razvoja u Zapadnoj Hercegovini i u kojoj mjeri? Analizom trendova u svijetu moglo se pretpostaviti da postoji potencijal za veći razvoj, a samim time bi turizam postao jači pokretač razvoja. U ovom radu također su analizirali razvojni pokazatelji za Federaciju BiH, koji pokazuju da u zadnjih 10 godina svi pokazatelji u turizmu rastu, a prihod od turizma ostvaruje 9,3 % ukupnog BDP-a u 2018. godini. Za detaljniji uvid u stanje u Zapadnoj Hercegovini, koja je prostor istraživanja ovoga rada, odgovoreno je na sljedeća istraživačka pitanja.

Prvo istraživačko pitanje glasilu je: *Koji su prirodno-geografski i društveno-geografski čimbenici razvoja turizma u Zapadnoj Hercegovini?* Na ovo pitanje odgovoreno je kroz više poglavlja. Naime, od prirodno-geografskih čimbenika analizirani su klima, reljef i vode i zaključeno je da Zapadna Hercegovina ima povoljnu klimu za zimsku i ljetnu sezonu, što je povoljno u odnosu na susjednu Dalmaciju, zatim je utvrđeno da je vodeni potencijal povoljan, a najbitnije rijeke su Neretva i Trebižat. Trebižat zbog brojnih kupališta, među kojima su najvažnija u Ljubuškom kupalište Koćuša, Čevljuša te vodopadi Kravice. Osim toga, porječje rijeke Trebižat površinom je veliko te postoje mnogi potencijali prostori za razvitak turizma, ali trenutno nisu valorizirani. Među jezerima najbitnije je Blidinjsko jezero, koje je zaštićeno u sklopu Parka prirode Blidinje. Među reljefnim čimbenicima najvažnije su planine Čvrstica, Čabulja i Prenj koje su popularne među planinarima te brojne špilje i kanjoni, a najpoznatiji su kanjoni Borak i Brina. I društveno-geografski čimbenici nude velik potencijal, ali najveći dio tog potencijala nije valoriziran. Ono što je valorizirano je najviše se nalazi na području Grada Mostara i HNŽ-a, dok općine i gradovi u ZHŽ nisu dovoljno valorizirali svoje društveno-geografske potencijale. Kao najvažnije nevalorizirane možemo izdvojiti Stari grad Ljubuški, grad Mokrisik u Širokom Brijegu te ranokršćansku baziliku u Gradcu pokraj Posušja. Brojne galerije i muzeji te manifestacije kao što su: *West Herzegovina Fest*, Mediteran Film Festival, Festival klapske pisme u Posušju, Dani berbe grožđa i ostale, imaju potencijal za još veći razvoj u budućnosti.

Drugo istraživačko pitanje glasilo je: *U kojoj mjeri su turistički valorizirani potencijali Zapadne Hercegovine?* Na ovo pitanje dijelom je odgovoreno u prethodnom pitanju, ali treba napomenuti da se kroz cijeli rad ističe kako Zapadna Hercegovina podijeljena između ZHŽ, gdje su turistički potencijali manje valorizirani i HNŽ, gdje su turistički potencijali više valorizirani. U Mostaru je većina kulturno-povijesne baštine valorizirana u turističke svrhe, a u Općini Čitluk Međugorje je najvažnija destinacija. Općine i gradovi u ZHŽ tek rade na valorizaciji svojih potencijala projektima poput *Adriatic Canyoning*, gdje je na prostoru Gruda Ravlića Pećina turistički valorizirana s okolicom. Pećina je uređena za posjetitelje, a izgrađen je i avanturistički park. U sklopu ovog projekta planira se na prostoru Širokog Brijega urediti kanjon Borak za posjetitelje te dijelom pretvoriti u avanturistički park. Ova dva lokaliteta mogu biti primjer ostalima za uklapanje prirodne i kulturno-povijesne baštine kroz inovativne ideje i nove oblike turizma. Dakle, može se zaključiti da većina lokaliteta nije turistički valorizirana u dovoljnoj mjeri. Lokacije koje se izdvajaju s većom turističkom iskorištenosti su Park prirode Blidinje, vodopadi Kravice, Međugorje i Mostar.

Na treće istraživačko pitanje (*Na kojem stupnju razvoja je trenutno turizam u Zapadnoj Hercegovini?*) dijelom je odgovoreno kroz prethodna dva pitanja, ali u radu se kroz analizu statističkih podataka moglo zaključiti da su Grad Mostar i Općina Čitluk na zadovoljavajućem stupnju razvoja te da bi se za poboljšanje razvoja trebala izgraditi bolja infrastruktura i poboljšati smještajni kapaciteti. Također, kroz javno-privatno partnerstvo trebala bi se poboljšati stara te stvoriti nova žarišta razvoja turizma. Općine i gradovi u ZHŽ su tek u početnoj fazi razvoja turizma, gdje se kroz veće poznate lokacije i promoviranjem prirodnih ljepota želi privući turiste. Nadalje, ova županije žele se profilirati kao destinacija za *activity based i outdoor* turizam. Dakle, postoje dva pola pri čemu su Mostar i Čitluk na većem stupnju razvoja, dok je ZHŽ na nižem stupnju razvoja turizma. To je potvrdila i usporedba s ostalim županijama prema kojoj je HNŽ na samom vrhu, a ZHŽ na samom dnu prema turističkim pokazateljima.

Četvrto istraživačko pitanje glasilo je: *Na kojem stupnju razvoja su trenutno lokacije sa najvećim turističkim potencijalom?* Lokacije koje su izdvojene u ovom istraživanju kao lokacije s najvećim turističkim potencijalom su: Park prirode Blidinje, vodopadi Kravice i Međugorje. Za PP Blidinje provedena je anketa koja su ispitana obilježja posjetitelja. Nažalost, ne postoje svi podaci, kao i za čitavo područje istraživanja pa se ukupno stanje ne može u cijelosti interpretirati. Naime, u PP Blidinje najvažniji oblik turizma je skijališni koji privlači turiste iz Dalmacije, ali sezona ovisi o prirodnom snijegu jer oprema za umjetni snijeg nije u funkciji na tom prostoru. Kao glavni razlog dolaska na Blidinje posjetitelji navode odmor i

skijanje, zatim zabavu, gastronomiju i rekreaciju. Na ovom prostoru postoje i sadržaji koji privlače turiste i u ljetnom razdoblju, a to su: planinarenje, jahanje i slični oblici aktivnog turizma. Dakle, može se reći da je stupanj razvoja turizma PP Blidinje na respektabilnoj razini. Što se tiče vodopada Kravice, ovaj se prostor ne koristi ekonomski racionalno i prostorno svrsishodno. Naime, koristi se većinom kao kupalište. Za bolji razvoj trebalo bi izgraditi više ugostiteljskih i smještajnih objekata, kao što su kampovi te promovirati ostale oblike turizma. Nadalje, Međugorje samo po sebi turistički je razvijeno područje, koje privlači mnogo hodočasnika. Uz to, u novije vrijeme se promoviraju ostali oblici turizma na prostoru Općine Čitluk, što smanjuje ovisnost o jednom obliku turizma.

Peto istraživačko pitanje glasilo je: *Ima li Zapadna Hercegovina potencijal za bolji razvoj turizma u budućnosti i u kojem smjeru bi trebao ići taj razvoj?* Odgovor na ovo pitanje daje se u poglavlju Budući razvoj turizma. Potencijal za bolji razvoj u budućnosti postoji, ali su prisutna dva problema. Prvi je vezan za područje Mostara i Čitluka (HNŽ). Ono što je bitno za ove lokacije je poboljšanje infrastrukture i smještajnih kapaciteta, kako bi lokacije poboljšale kvalitetu, i trebaju se razvijati kao destinacije koje nude raznovrsnu turističku ponudu. To se može ostvariti povezivanjem sa ZHŽ, i kroz javno-privatno partnerstvo. Povezivanje sa ZHŽ rješava drugi problem, a to je pokretanje turizma u većem obujmu na prostoru te županije, čime bi profitirale obje županije. Razvoj turizma u ZHŽ planira se fokusirati na razvijanje šest grupa turističkih proizvoda: *outdoor* i *activity based* turizam, zatim sportsko-avanturistički, ruralni, ekoturizam i kulturni turizam, koji maksimalno vrednuju prirodnu i kulturno-povijesnu baštinu te stvaraju turističku ponudu koja ima budućnost jer prati nove trendove u turizmu.

Dakle, turizam je dosad imao značajnu ulogu u sveukupnom razvoju nekih općina u Zapadnoj Hercegovini, prije svega u Općini Čitluk, odnosno Međugorju koje se u samo nekoliko desetaka godina iz malog sela pretvorilo u jedno od najbitnijih turističkih središta u BiH. Na temelju toga možemo pretpostaviti da turizam može pridonijeti sveukupnom razvoju, ali i može biti pokretač razvoja u seoskim naseljima ako se bude razvijao ruralni turizam. Na taj način bi se oživjelo sela i zadržalo stanovništvo u selima, ali i u državi. Da bi se to ostvarilo ipak treba postojati i određeni interes lokalnih zajednica i države, što u dosadašnjem razdoblju nije bio slučaj, ali se u posljednjih nekoliko godina i to mijenja, a prilog u tome ide donošenje Zakona o turizmu u ZHŽ te svaka općina i grad u Zapadnoj Hercegovini ima strategiju razvoja koja uključuje i turizam kao bitan faktor razvoja. Također, ne smije se dogoditi da turizam bude glavni pokretač općeg razvoja nego samo dodatni poticaj jer je to osjetljiva grana gospodarstva.

POPIS LITERATURE I IZVORA

Literatura

1. Ahmetbegović, S., Stjepan-Srkalović, Ž., Gutić, S., 2015: Klima kao faktor razmještaja stanovništva i naselja u Bosni i Hercegovini, *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, 2 (3), 17 – 29.
2. Anđelić, T., 1976: *Kasnoantička bazilika u Cimu*, GZM, Sarajevo.
3. Arnaut, E., Fehić, F., 2011: Turizam i turistička industrija kao faktor ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine, u: *Turizam u funkciji lokalnog razvoja: zbornik radova* (gl ur. Hodžić, K.), Fojnica, 2011., Sveučilišta/ Univerziteta „Vitez“ Travnik, 7-18.
4. Bešlagić, Š., 1959: *Stećci na Blidinju*, JAZU, Zagreb.
5. Bešlagić, Š., 1971: *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.
6. Bijavica, A., Njavro, M., 2006: *Hercegovina – Povijest, Kultura, Umjetnost, Prirodne ljepote, Turizam*, Turistička naklada; Fortuna Trade Tours, Zagreb.
7. Božičević, S., 1969: *Pećine, jame i ponori s vodom u području Dinarskog krša. Krš Jugoslavije*, JAZU, Zagreb.
8. Curić, Z., Glamuzina, N., Opačić, V.T., 2013: *Geografija turizma: regionalni pregled*, Naklada Ljevak, Zagreb.
9. Čremošnik, I., 1989: *Rimsko utvrđenje na Gradini u Biograticima kod Lištice*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
10. Galić, J., 2015: Demografski problemi Zapadnohercegovačke županije i njihov utjecaj na morfološko-funkcionalne promene kod naselja, *doktorska disertacija*, Prirodno – matematički fakultet, Novi Sad.
11. Glamuzina, N., Madžar I., Putica, J., 2017: Regionalni aspekt suvremenog turističkog razvoja Bosne i Hercegovine, *Hrvatski geografski glasnik* 79 (1), 61-79.
12. Horak, S., 2007: *Turizam i promet*, Zagrebačka škola za menadžment – Studij turizma, Zagreb.
13. Jahić, H., Spahić, M., 2014: Geografske regionalizacije Bosne i Hercegovine u svijetlu evroatlanskih integracija, *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* 1 (1), 35-52.
14. Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983: *Enciklopedija Jugoslavije: Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Zagreb.
15. Kunst, I., 2009: Ocjena konkurentnosti turističke destinacije – specifičnosti i ograničenja, *Acta turistica* 21 (2), 129 – 159.

16. Madžar, I., 2007: Utjecaj turizma na transformaciju Hercegovine, *Doktorska disertacija*, Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
17. Madžar, I., 2010: Osnovne značajke vjerskog turizma u Međugorju, *Acta Geographica Croatica* 36 (1), 97 – 117.
18. Marijanović, B., 2012: *Ravlića Pećina – prapovijesno razdoblje*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika; Matica Hrvatska, Grude.
19. Marušić, Z., Čorak, S., Sever, I., Krešić, D., Miličević, K., Ivandić, N., 2010: *Stavovi i potrošnja turista u Federaciji Bosne i Hercegovine – TOMAS FBiH 2010 (pilot istraživanje)*, Sarajevo / Zagreb.
20. Miletić, N., 1982: *Stećci – Umetnost na tlu Jugoslavije*, Prva književna komuna, Mostar.
21. Mirković, R., Korać, D., 2018: Stećci u Općini Čitluk, *Hercegovina: časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 26 (4), 117 – 172.
22. Mulaomerović, J., Lučić, I., Osmanković, J., 2008: *Krš i pećine Bosne i Hercegovine – prošlost za budućnost*, Centar za speleologiju, Sarajevo.
23. Oreč P., 1977: *Prapovijesna naselja i grobne gomile - Posušje, Grude i Lištica*, GZM, Sarajevo.
24. Oreč, P., 1982: *Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja*, GZM, Sarajevo.
25. Osmanković, J., 2004: Regionalizacija i regionalni razvoj Bosne i Hercegovine u poslijeratnom razdoblju, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu* 2 (1), 33-44.
26. Papeš, J., 1999: *Izješće o istražnim radovima za HE Vrelo Tihaljine – knjiga A, B, C i D*, Integra, Mostar.
27. Primorac, D., 2017: Utjecaj razvoja međunarodne zračne luke Mostar na razvoj turizma u regiji, *završni specijalistički rad*, Sveučilište u Mostaru – Ekonomski fakultet, Mostar.
28. Radimsky, V., 1894: Rimska razvalina Biograci na Mostarskom blatu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 6 (3), 443 – 445.
29. Riđanović, J., 1971: *Rasprostranjenost i geografske značajke voda na dinarskom kršu*, JAZU, Zagreb.
30. Roglić, J., 1954: *Polja zapadne Bosne i Hercegovine*, Geografsko društvo NR BiH, Sarajevo.
31. Slišković, I., 1994: On the hydrogeological conditions of Western Herzegovina (Bosnia and Herzegovina) and possibilities for new groundwater extractions, *Geologia Croatica*, 47, 221 – 231.
32. Šegota T., Filipčić, A., 1996: *Klimatologija za geografe*, Školska knjiga, Zagreb.

33. Štambuk-Giljanović, N., 1998: *Vode Neretve i njezina poriječja*, Zavod za javno zdravstvo Županije Splitsko – dalmatinske, Split.
34. Tadić, M., 2019: Utjecaj turizma na odabrane ekonomske pokazatelje u Federaciji Bosne i Hercegovine, *Diplomski rad*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split.
35. Velagić, A., 2005: Administrativno uređenje Hercegovine od 1945. do 1952. godine, *Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu* 191 (102), <http://www.most.ba/102/082t.aspx> (10.5.2020).
36. Vučić, E., 2018: Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka Zapadne Hercegovine, *doktorski rad*, Filozofski fakultet, Zagreb.
37. Vukonić, B., 2018: 1990 – prekretnica u istraživanju turizma u Europi, *Acta Turistica* 30, 65-81.
38. Williams, S., 2009: *Tourism Geography – A new synthesis*, Routledge, London.

Izvori

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (AZSBIH), 2013: *Sistematski/sustavni spisak općina i naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, <http://www.bhas.ba> (2. 5. 2020.) .
2. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (AZSBIH), 2016: *Popis stanovništva, kućanstva i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013.*, Sarajevo, <http://www.bhas.ba> (2. 5. 2020.) .
3. Bertelsmann Stiftung, 2016: *BTI 2016 County Report – Bosnia and Herzegovina*, <https://www.bti-project.org> (10. 5. 2020.).
4. Bertelsmann Stiftung, 2020a: *BTI 2020 County Report – Bosnia and Herzegovina*, <https://www.bti-project.org> (10. 5. 2020.).
5. Bertelsmann Stiftung, 2020b: *Transformation Atlas*, <https://atlas.bti-project.org> (10. 5. 2020.).
6. Direkcija za civilno zrakoplovstvo BiH (BHDCA), 2019: Podaci o prometu zračnih luka u BIH, <http://www.bhdca.gov.ba/index.php/hr/14-hrvatski/generalne-informacije/1555-podaci-o-prometu-zracnih-luka-u-bih-u-2018-godini> (28. 5. 2020.).
7. Federalni hidrometeorološki zavod (FHMZ), 2020: Hidrografske karakteristike BiH, <http://www.fhmzbih.gov.ba/latinica/HIDRO/Hkarakteristike.php> (24. 4. 2020.).
8. Federalni zavod za programiranje (FZZPR), 2004: *Ekonomске regije u Bosni i Hercegovini*, <https://www.fzzpr.gov.ba/> (2. 5. 2020.).

9. Federalni zavod za statistiku (FZS), 2019: *Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama*, Sarajevo, <http://fzs.ba> (2 .5. 2020.).
10. Federalni zavod za statistiku (FZS), 2020a: Turizam – baza podataka, <http://www.pxweb.fzs.gov.ba/pxweb/bs-Latn-BA/Turizam%20-%20Tourism/?rxid=c63dd20e-1345-43e7-ab90-9c39ae4e8798> (6 .2. 2020.).
11. Federalni zavod za statistiku (FZS), 2020b: Podatci dobiveni e- poštom za zahtjev (19. 5. 2020).
12. Federalni zavod za statistiku (FZS), 2020c: Geoportal – baza podataka, <http://www.gis.fzs.gov.ba/gis/map.jsp> (6. 2. 2020.).
13. Federalno ministarstvo okoliša i turizma (FMOIT), 2010: *Turistički master plan općine Ljubuški*, <https://www.ljubuski.ba/hr/turizam-6/217-turisticki-mater-plan-opcine-ljubuski.html> (8. 5. 2020.).
14. Federalno ministarstvo okoliša i turizma (FMOIT), 2011: *Plan upravljanja za Park prirode Blidinje*, <http://www.ecoplan.ba/projekt/plan-upravljanja-za-park-prirode-blidinje/> (8. 5. 2020.).
15. Grad Ljubuški, 2014: *Strategija razvoja Općine Ljubuški 2014. – 2024.*, <http://www.eui-zzh.ba/index.php/strategije> (15. 5. 2020).
16. Grad Široki Brijeg, 2016: *Integrirana strategija razvitka Grada Široki Brijeg*, <http://www.eui-zzh.ba/index.php/strategije> (15. 5. 2020).
17. Gradsko poglavarstvo Široki Brijeg, 2019: Intervju sa Tonijem Galićem, viši stručni suradnik za odnose s javnošću, 20. 12. 2019.
18. Hercegovačko – neretvanska županija (HNŽ), 2017: *Strategija razvitka Hercegovačko – neretvanske županije za razdoblje 2017. – 2020. godine*, <http://www.arhiv.vlada-hnz-k.ba/hr/dokumenti> (15. 5 .2020.).
19. JP Ceste Federacije Bosne i Hercegovine (JP Ceste), 2017: *Skraćeni akcioni plan preseljenja za izgradnju spore trake na magistralnom putu M6.1, dionica Posušje – Grude – Široki Brijeg*, <https://jpcfbih.ba/bs/aktivnosti/modernizacija-magistralnih-cesta/38> (15. 5. 2020.).
20. Ministarstvo komunikacija i prometa Bosne i Hercegovine (MKT), 2016: *Transportna strategija Federacije Bosne i Hercegovine*, <https://www.predstavnickidom-pfbih.gov.ba/bs/page.php?id=1616> (28. 5. 2020).
21. Ministarstvo trgovine, turizma i zaštite okoline HNŽ/K (MTTO-HNŽ), 2011: *Strategija razvoja turizma Hercegovačko – neretvanske županije/kantona 2011. – 2021. godine*,

- <https://mtto-hnz-k.ba/wp-content/uploads/2016/02/Strategija-razvoja-turizma-HNK.pdf> (12. 1. 2020.).
22. Općina Čitluk, 2018: *Strategija razvitka Općine Čitluk 2019. – 2027.*, <https://www.citluk.ba/strategija-razvitka-opcine-citluk-2008-2020/> (5. 2. 2020).
 23. Općina Grude, 2019: *Investirajte u Općinu Grude*, <https://grude.info/dokumenti/> (15. 5. 2020).
 24. Općina Posušje, 2014: *Strategija razvoja Općine Posušje 2014. – 2023.*, <http://www.eui-zzh.ba/index.php/strategije> (15. 5. 2020).
 25. Općinskog poglavarstvo Grude, 2019: Intervju sa Josipom Tomićem, ured općinskog načelnika – Grude, 19. 12. 2019.
 26. UN World Tourism Organization (UNWTO), 2019: *International Tourism Highlights, 2019 Edition*, Madrid, <https://www.unwto.org> (18.4.2020.).
 27. Ured Vlade Županije Zapadnohercegovačke za europske integracije (EUI-ŽZH), 2019: *Strategija razvitka turizma Županije Zapadnohercegovačke*, <http://www.eui-zzh.ba/index.php/strategije> (15. 5. 2020.).
 28. World Economic Forum (WEF), 2019: *The Travel and Tourism Competitiveness Report 2019*, Geneva, <https://www.weforum.org> (10. 5. 2020.).
 29. World Travel and Tourism Council (WTTC), 2020: *Bosnia-Herzegovina 2020 Annual research*, <https://wtcc.org/en-gb/Research/Economic-Impact> (10. 5. 2020.).
 30. Zadra Nova, 2018: *Projekt Adriatic Canyoning – Zajednički model za bolje upravljanje i održivo korištenje prirodnih resursa u jadranskom zaleđu*, <http://www.sirokibrijeg.ba/index.php/dokumenti/viewcategory/3-dokumenti> (15. 5. 2020.).

Web stranice

1. ABC portal, 2017: *Ovo lijepo planinsko selo sve više postaje omiljeno hercegovačko izletište*, <https://abcportal.info/novosti/abc-plus/ovo-lijepo-planinsko-selo-sve-vise-postaje-omiljeno-hercegovacko-izletiste> (1. 4. 2020.).
2. Blidinje-Net, 2018: *Kanjonom rijeke Lištice od Širokog Brijega do Bogodola*, <http://blidinje.net/kanjonom-rijeke-listice-od-sirokog-brijega-do-bogodola/> (20. 5. 2020.)

3. Brotnjo-Info, 2020: *Tjedni raspored molitvenog programa u crkvi sv. Jakova u Međugorju*, <http://www.brotnjo.info/2020/04/27/tjedni-raspored-molitvenog-programa-u-crkvi-sv-jakova-u-medugorju/> (10. 6. 2020)
4. Dario Barić photography, 2015: *Jezero Krenica. Drinovci*, <https://ljepotehercegovine.wordpress.com/2015/06/19/48/> (23. 5. 2020.).
5. Grude Online, 2019: *Obnovljena Ravlića pećina, otvoren Zip line kojim letite 100 km/h – nova turistička atrakcija Hercegovine*, <https://www.grude-online.info/obnovljena-ravlica-pecina-otvoren-zip-line-kojim-letite-100-km-h-nova-turisticka-atrakcija-hercegovine/> (10. 5. 2020.).
6. Hercegovačka jezera, 2018a: *Jezero Tribistovo kupalište*, <https://www.herzegovina-lakes.com/listing-item/jezero-tribistovo-kupaliste/> (1. 4. 2020.).
7. Hercegovačka jezera, 2018b: *Podbila „Ćemeri“*, <https://www.herzegovina-lakes.com/listing-item/podbila-cemeri/> (28. 5. 2020.).
8. Hercegovačka jezera, 2018c: *Franjevački muzej “U kući oca mojega”*, <https://www.herzegovina-lakes.com/listing-item/franjevacki-muzej-u-kuci-oca-mojega/> (28. 5. 2020.).
9. Hercegovački arheološki portal, 2014: *Zbirka u Gorici – Grude*, <https://arheohercegovina.com/2014/01/23/zbirka-u-gorici-grude/> (28. 5. 2020.).
10. Hercegovački arheološki portal, 2015: *Ranokršćanska dvojna bazilika u Gradcu kod Posušja*, https://arheohercegovina.com/2015/03/13/bazilika-p-gradac/#_ftnref1 (28. 5. 2020.).
11. Jabuka TV, 2019: *Stećci na Ričini proglašeni nacionalnim spomenikom*, <https://www.jabuka.tv/stecci-na-ricini-proglaseni-nacionalnim-spomenikom/> (28. 5. 2020.).
12. Jabuka TV, 2020: *Zenički klub s GSS-om Široki Brijeg zategnuo tri sajle za budući zip-line u kanjonu Borak*, <https://www.jabuka.tv/zenicki-klub-s-gss-om-siroki-brijeg-zategnuo-tri-sajle-za-buduci-zip-line-u-kanjonu-borak/> (10. 5. 2020.).
13. Javno poduzeće „Parkovi“ Ljubuški (JP Parkovi), 2014a: *Kula herceg Stjepana*, <http://www.jparkovi-ljubuski.com/opcina-ljubuski/274-kula-herceg-stjepana.html> (25. 5. 2020.).
14. Javno poduzeće „Parkovi“ Ljubuški (JP Parkovi), 2014b: *Samostan na Humcu*, <http://www.jparkovi-ljubuski.com/opcina-ljubuski/273-samostan-na-humcu.html> (25. 5. 2020.).

15. Javno poduzeće „Parkovi“ Ljubuški (JP Parkovi), 2014c: *Slapovi Kravice*, <http://www.jparkovi-ljubuski.com/opcina-ljubuski/267-dobrodosli-slapovi-kravice.html> (1. 6. 2020.)
16. Javno poduzeće „Parkovi“ Ljubuški (JP Parkovi), 2018: *Vodopad Koćuša*, <http://www.kravica.ba/en/za-posjetitelje/sadrzaji/item/300-vodopad-kocusa.html> (18. 5. 2020.).
17. Ministarstvo trgovine, turizma i zaštite okoliša HNŽ/K (MTTO – HNŽ), 2016: *Diva Grabovica*, <https://mtto-hnz-k.ba/galleries/galerija/010-diva-grabovica-2/> (15. 5. 2020.).
18. Museums, 2014: *Franciscan Museum and Gallery Široki Brijeg*, <http://museu.ms/museum/details/17444/franjevacki-muzej-i-galerija-siroki-brijeg-franciscan-museum-and-gallery-siroki-brijeg> (28. 5. 2020.).
19. Poskok-Info, 2020: *Može li 3. travnja biti dan Grada i hoće li biti izbora u Mostaru?*, <https://poskok.info/moze-li-3-travnja-biti-dan-grada-i-hoce-li-biti-izbora-u-mostaru/> (20. 5. 2020.).
20. Široki Brijeg (službene stranice grada), 2017: *Galerija fotografija*, <http://www.sirokibrijeg.ba/index.php/galerija-fotografija> (25. 5. 2020.).
21. Turistička zajednica BiH (TZ BIH), 2017: *Kosk Mehmed-pašina džamija*, https://www.visitmycountry.net/bosnia_herzegovina/en/index.php/culture/religious-facilities/49-kultura/vjerski-objekti/islamski/507-mostar-koski-mehmed-pasina-dzamiya (20. 5. 2020.).
22. Turistička zajednica Grada Mostar (TZ Mostar), 2020a: *Mostar uvršten na listu skrivenih turističkih rajeva*, http://www.turizam.mostar.ba/components/com_gk3_photoslide/thumbs_big/859422/most_564.jpg (20. 5. 2020.).
23. Turistička zajednica Grada Mostara (TZ Mostar), 2020b: *Ranokršćanska bazilika u Cimu*, http://www.turizam.mostar.ba/index.php?option=com_content&view=category&id=41%3Aznamenitosti&layout=blog&Itemid=424&lang=hr (20. 5. 2020)
24. Turistička zajednica Grada Mostara (TZ Mostar), 2020c: *Blagaj – izvor rijeke Bune*, http://www.turizam.mostar.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=123%3Aizvor-rijeke-bune&catid=42%3Apriroda-i-avantura&Itemid=422&lang=hr (21. 5. 2020).

25. Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanske županije (TZ HNŽ), 2018: *Planina Prenj*, <https://www.hercegovina.ba/index.php/bs/jablanica/priroda-i-atrakcije-jablanica/item/256-planina-prenj> (20. 5. 2020.).
26. Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanske županije (TZ HNŽ), 2019a: *Planinska kuća Varda – Rujište*, <https://hercegovina.ba/index.php/bs/component/k2/item/627-planinska-kuca> (20. 5. 2020.).
27. Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanske županije (TZ HNŽ), 2019b: *Muzej Hercegovine*, <https://www.hercegovina.ba/index.php/bs/mostar/muzeji/item/225-muzej-hercegovine> (28. 5. 2020.).
28. Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanske županije (TZ HNŽ), 2019c: *Galerija fra Didaka Buntića*, <https://www.hercegovina.ba/index.php/bs/citluk/muzeji-citluk/item/292-galerija-fra-didaka-buntica> (28. 5. 2020.).
29. Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanske županije (TZ HNŽ), 2019d: *Dani berbe grožđa - Čitluk*, <https://www.hercegovina.ba/index.php/bs/citluk/manifestacije-citluk> (28. 5. 2020.).
30. Turistički klaster Hercegovina (TKH), 2019: *O nama*, <http://www.tkh.ba/onama/> (10. 6. 2020.).
31. Visit Blidinje 2017d: *Masna Luka*, <http://www.visit-blidinje.com/masna-luka/> (20. 5. 2020.).
32. Visit Blidinje, 2017a: *Čvrsnica i Vran – Hercegovački divovi*, <http://www.visit-blidinje.com/cvrsnicavran/> (15. 5. 2020.).
33. Visit Blidinje, 2017b: *Stećci na Blidinju*, <http://www.visit-blidinje.com/stecci-na-blidinju/> (28. 5. 2020.).
34. Visit Blidinje, 2017c: *Blidinjsko jezero*, <http://www.visit-blidinje.com/blidinjsko-jezero-2/> (15. 5. 2020.).
35. Visit Blidinje, 2018: *Turistički obilasci PP Blidinje*, <http://www.visit-blidinje.com/turisticki-obilasci-pp-blidinje/> (10. 6. 2020.).
36. Vrisak – Info, 2019: *Posušje: Franjevački muzej “U kući oca mojega”*, <https://www.vrisak.info/hercegovina/posusje-franjevacki-muzej-u-kuci-oca-mojega/> (28. 5. 2020.).

PRILOZI

Popis slika

Sl. 1. Općine i gradovi Zapadne Hercegovine.....	4
Sl. 2. Noćenje turista u FBiH 2019. godine.....	12
Sl. 3. Dolasci turista u FBiH od 2010. do 2019. godine.....	13
Sl. 4. Dolasci turista po županijama FBiH u 2018. godini.....	14
Sl. 5. Cestovna mreža Zapadne Hercegovine.....	15
Sl. 6. Prioritetni projekti na cestovnoj mreži BiH.....	16
Sl. 7. Kretanje broja putnika u Međunarodnoj zračnoj luci Mostar.....	17
Sl. 8. Prostorni raspored klimatskih pojaseva Hercegovine.....	19
Sl. 9. Diva Grabovica – Čvrstica.....	21
Sl. 10. Hajdučka ili Mijatova vrata.....	22
Sl. 11. Ravlića pećina.....	23
Sl. 12. Dio planinarske staze – kanjon Borak.....	25
Sl. 13. Hidrogeografska obilježja Zapadne Hercegovine.....	26
Sl. 14. Sustav rijeka i ponornica na prostoru Hercegovine.....	27
Sl. 15. Vodopad Koćuša.....	28
Sl. 16. Kupalište Tribistovo (lijevo) i jezero Krenica (desno).....	29
Sl. 17. Stari most – Mostar.....	30
Sl. 18. Kosk Mehemd-pašina džamija.....	31
Sl. 19. Ostaci ranokršćanske bazilike u Cimu pored Mostara.....	32
Sl. 20. Srednjovjekovna tvrđava Stjepangrad (lijevo) i Derviška tekija (desno).....	33
Sl. 21. Tvrđava herceg Stjepana Kosače – Ljubuški.....	34
Sl. 22. Crkva sv. Ante (lijevo) i Humačka ploča (desno).....	35
Sl. 23. Crkva Uznesenja blažene Djevice Marije – Široki Brijeg.....	36
Sl. 24. Crkva iz 5. stoljeća u Mokrom.....	37
Sl. 25. Grob Vignja Miloševića.....	38
Sl. 26. Ranokršćanska bazilika u Gradcu (desno) i skica tlocrta bazilike (lijevo).....	39
Sl. 27. Lokalitet Čemeri – Posušje.....	40
Sl. 28. Nekropola Dugo polje (lijevo) i Nekropola i most Ričina (desno).....	41
Sl. 29. Nekropola Varda (lijevo) i Sljmenjaci – Nekropola Sajmište (desno).....	42
Sl. 30. Nekropola Bijača (lijevo) i motiv sa stećka – Nekropola Šprljine (desno).....	43
Sl. 31. Rekonstrukcija oltarne pregrade – muzej Gorica (lijevo) i muzej u Posušju (desno).....	44

Sl. 32. Franjevački muzej - galerija u Širokom Brijegu.....	45
Sl. 33. Masna Luka (lijevo) i Blidinjsko jezero (desno).....	47
Sl. 34. Posjete Parku prirode Blidinje s obzirom na razlog dolaska 2019./2020. godine.....	48
Sl. 35. Pratlja na putovanju na prostoru PP Blidinje.....	49
Sl. 36. Broj noćenja (lijevo) i vrsta smještaja (desno) na prostoru PP Blidinje.....	50
Sl. 37. Način informiranja turista o PP Blidinje.....	51
Sl. 38. Vodopadi Kravice.....	52
Sl. 39. Crkva sv. Jakova – Međugorje.....	53
Sl. 40. Procjena broja gostiju i noćenja turista u Općini Čitluk od 2012. – 2017. godine.....	55
Sl. 41. Noćenja i dolasci turista u Zapadnohercegovačkoj županiji od 2009. do 2018. godine...57	
Sl. 42. Dolasci (lijevo) i noćenja (desno) turista u Zapadnohercegovačkoj županiji 2018. godine prema porijeklu.....	58
Sl. 43. Noćenja i dolasci turista u Mostaru i Čitluku od 2009. do 2018. godine.....	59
Sl. 44. Dolasci (lijevo) i noćenja (desno) turista u Mostaru i Čitluku 2018. godine prema.....	59
Sl. 45. Dolasci i noćenja turista Zapadne Hercegovine 2019. godine prema državi porijekla...60	
Sl. 46. Dolasci turista Zapadne Hercegovine 2019. godine.....	61
Sl. 47. Noćenja turista Zapadne Hercegovine 2019. godine.....	61

Popis tablica

Tab 1. Naselja Zapadne Hercegovine prema popisu stanovništva iz 2013. godine.....	5
Tab 2. BTI rang za BiH i države u susjedstvu za 2016. i 2020. godinu.....	9
Tab 3. Smještajni kapacitet FBiH u turizmu od 2015. do 2019. godine.....	11
Tab 4. Noćenje turista u FBiH prema vrsti objekata i porijeklu za godine 2015. i 2019.....	11
Tab 5. Dolasci turista u FBiH po županijama od 2012. do 2018. godine.....	13
Tab 6. Turisti prema državi stalnog boravka i dobi.....	49
Tab 7. Ugostiteljski objekti na prostoru Općine Čitluk.....	54
Tab 8. Turisti prema zemlji stalnog boravka u Međugorju 2010. godine u postocima.....	56
Tab 9. Smještajni kapaciteti zapadne Hercegovine u 2019. godini.....	61

Popis priloga

Prilog 1. Anketni upitnik na hrvatskom jeziku.....	IX
Prilog 2. Anketni upitnik na engleskom jeziku.....	XI
Prilog 3. Pisana priprema za nastavni sat geografije.....	XIII

PRILOG 1. Anketni upitnik na hrvatskom jeziku

Poštovana/Poštovani,

pred Vama se nalazi upitnik koji je dio istraživanja *Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine* koje se provodi u sklopu diplomskog rada u ak. Godini 2019./2020. Geografskom odsjeku PMF-a Sveučilišta u Zagrebu. Ova anketa je anonimna i Vaši odgovori će se upotrijebiti isključivo za potrebe ovog istraživanja i radova koji će proizaći iz njega.

1. Zaokružite Vaš spol.

M / Ž

2. Upišite Vašu dob (godine):

3. Navedite državu iz koje dolazite (zemlja stalnog boravka).

4. S kime ste došli u pratnji na ovu turističku destinaciju?

- a. Sam/a
- b. Samo s partnerom/icom
- c. S članovima obitelji
- d. S prijateljima ili poznanicima

5. Na koji način ste organizirali Vaše putovanje?

- a. Samostalno
- b. Organizirano/posredstvom turističke agencije ili sl.

6. Koji je razlog Vašeg dolaska na ovu turističku destinaciju? (moguće 2 odgovora zaokružiti)

- a. Skijanje
- b. Zabava
- c. Rekreacija
- d. Odmor
- e. Znamenitosti
- f. Gastronomija

7. Na koji način ste se informirali o Parku prirode Blidinje u svrhu putovanja?
- Internet
 - Preporuke prijatelja ili rodbine
 - Prijašnji boravak
 - Brošure, oglasi ili sl.
 - Radio ili TV
 - Turistička agencija
 - Turistički sajmovi
 - Nisu bile potrebne nikakve informacije
8. Koliko dugo planirate ukupno noćiti na prostoru Parka prirode Blidnje?
- 0 dana (jednodnevni posjetitelj)
 - 1 dan
 - 2 – 3 dana
 - 4 - 7 dana
 - 8 i više dana
9. U kojoj vrsti smještaja odsjedate tijekom boravka na prostoru Parka prirode Blidinje?
- Hotel, motel ili sl.
 - Privatni smještaj
 - Kod prijatelja ili rodbine
 - Nisam rezervirao na prostoru PP Blidnje

PRILOG 2. Anketni upitnik na engleskom jeziku

Dear Sir/Madam,

this is a questionnaire that is part of the research called *Tourism as a factor for the development of Western Herzegovina*, which is being conducted as part of the undergraduate thesis for the Academic Year 2019/2020 at the Department of Geography of the University of Zagreb. This survey is anonymous, and your answers will be used for the purpose of research and for the acts that will result from it.

1. Gender: M / F

2. Age:

3. Fill in your home county you came from:

4. Who did you accompany to this tourist destination?

- a. Nobody / alone
- b. Partner
- c. Family members
- d. Friends

5. How did you organize your trip to this destination?

- a. On my own
- b. Through an agency / group tours

6. What is your motive for coming to Nature park Blidinje? (max. 2 answers)

- a. Skiing
- b. Fun / entertainment
- c. Recreation
- d. Vacation
- e. Sights
- f. Gastronomy

7. How did you get informed about the Nature park Blidinje?
- a. Internet
 - b. Recommendations from friends or relatives
 - c. I have stayed before
 - d. Brochures, ads etc.
 - e. Radio or TV
 - f. Tourist agency
 - g. Tourist fairs
 - h. No information was needed
8. For how long are you planning to stay in Zagreb?
- a. 1 day – 0 nights
 - b. 1 night
 - c. 2 – 3 nights
 - d. 4 – 7 nights
 - e. 8 or more nights
9. Where are you staying while visiting?
- a. Hotel, motel or similar accommodation
 - b. Private accommodation
 - c. At friend / relative
 - d. Not in Nature park Blidinje

PRILOG 3. Priprema za nastavni sat geografije

PISANA PRIPREMA ZA NASTAVNI SAT GEOGRAFIJE		
Naziv i sjedište škole	Gimnazija	
Ime i prezime nastavnika	Željko Budimir	
Datum izvođenja nastavnog sata		
Naziv nastavne jedinice (nastavnog sata)	Razvoj turizma Zapadne Hercegovine	
Razred	4.	
Tip sata	Obrada	
Kompetencije	Ishodi učenja	Zadatci kojima ću provjeriti ishode učenja u završnom dijelu sata
1. Geografska znanja i vještine	<p>Učenici će:</p> <ol style="list-style-type: none"> Navesti utjecaj pojedinih čimbenika na razvoj turizma na primjeru Zapadne Hercegovine Izdvojiti važnije turističke atrakcije i destinacije i mjesta na kojima se nalaze Razlikovati osnovne od selektivnih oblika turizma na primjeru Zapadne Hercegovine Analizirati podatke o broju turističkih dolazaka i noćenja te smještajnih kapaciteta Objasniti razliku stupnja razvoja turizma općina i gradova koji se nalaze u Zapadnohercegovačkoj županiji te onih u Hercegovačko – neretvanskoj Objasniti kako bi se turizam trebao razvijati u budućnosti na prostoru Zapadne Hercegovine 	<ul style="list-style-type: none"> - Koji su sve čimbenici utjecali na razvoj turizma u Z. Hercegovini? Objasni jedan od čimbenika. - Navedi barem 3 turističke atrakcije i mjesta na kojima se nalaze. - Koja destinacija privlači najviše turista u Z. Hercegovini? - Na primjerima Zapadne Hercegovine objasnite razliku osnovnih i selektivnih i oblika turizma. - Na osnovu analiziranih podataka objasnite trendove u dolascima i noćenjima turista u Zapadnoj Hercegovini. Koliko je otprilike bilo noćenja i dolazaka 2019. godine u odnosu na prethodne godine? - Usporedite općine i gradove u Zapadnoj Hercegovini po noćenjima i turističkim dolascima. Objasnite uzroke utvrđenih razloga. Po čemu se razlikuju gradovi i općine u ZHŽ i HNŽ? - Objasni na koji način bi se trebao razvijati turizam na prostoru tih dviju županija.
2. Kompetencija učiti kako učiti	<p>Učenici će:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Razvijati sposobnost pridržavanja pravila za analizu grafičkih priloga - Razvijati logičko zaključivanje i kritičko mišljenje - Razvijati kreativnost u oblikovanju vlastitih ideja i pristupa rješavanju problema - Razvijati vještinu čitanja teksta s razumijevanjem - Povezivati prethodna znanja s novim spoznajama 	
3. Komunikacijska kompetencija	<p>Učenici će:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Razvijati komunikacijsku vještinu međusobnom komunikacijom (učenik – učenik i učitelj – učenik) i komunikaciju na hrvatskom standardnom jeziku - Aktivno slušati druge učenike - Samostalno usmeno izražavati odgovaranjem na pitanja učitelja i izražavati vlastito mišljenje - Vježbati prezentacijske vještine 	

4. Socijalna kompetencija		Učenici će: <ul style="list-style-type: none"> - Uvažavati mišljenja drugih učenika - Poštovati pravila u školi
Tijek nastavnog sata		
Etape sata	Cilj etape	Aktivnosti učenika
Uvod (8')	provjera predznanja poticanje znatiželje najava cilja nastavnog sata	<ul style="list-style-type: none"> - Učenici odgovaraju na pitanja: Što je to turizam? U koju gospodarsku djelatnost pripada? Navedite koje oblike turizma poznajete? - Učenici odgovaraju na pitanje: Kada ste turistički putovali na neku destinaciju, koji je bio razlog vašeg putovanja, odnosno što vas je privuklo da idete na tu destinaciju? Jesu li to prirodne ljepote, kultura, možda oboje ili nešto treće? Jeste li ikada bili u Mostaru ili Međugorju? Kako vam je bilo iskustvo ako jeste? - Učenici slučaju izlaganje učitelja kojim najavljuje u skladu sa prethodnim pitanjem da je cilj ove nastavne jedinice otkriti koji su to čimbenici razvoja turizma na primjeru Zapadne Hercegovine te može li imati turizam presudan značaj u razvoju te regije.
Glavni dio sata (67')	<p>naučiti temeljne pojmove, pojave i procese: osnovni i selektivni oblici turizma, utjecaj klime, reljefa i voda na razvoj turizam Zapadne Hercegovine, kulturno-povijesna baština Zapadne Hercegovine, budući razvoj turizma u Zapadnoj Hercegovini, turistički pokazatelji Zapadne Hercegovine.</p> <p>razvijati vještine: čitanja teksta, analize grafičkih prikaza, interpretiranja geografskog sadržaja na geografskim kartama i grafičkim prikazima, usmenog i pisanog izražavanja.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Učenici uz pomoć atlasa prate kratko izlaganje nastavnika o geografskom položaju i prostoru općina i gradova koji se nalaze na prostoru Zapadne Hercegovine. Osim toga, učenici prate pomoću atlasa i tematske karte (prezentacija - projektor) Cestovna mreža Zapadne Hercegovine te tematske karte Prioritetni projekti na cestovnoj mreži BiH (prezentacija - projektor) o prometnoj povezanosti Zapadne Hercegovine. Učenici pišu u bilježnicu informacije. - Učenici će biti podijeljeni u skupine od dva do pet učenika, ovisno o težini zadataka te će na temelju teksta napraviti bilješke o tome. Za rad imaju 20 minuta. Sljedeće skupine će se oformiti na osnovu zadanog teksta: <ol style="list-style-type: none"> 1. Klima kao razvojni čimbenik turizma (2 učenika) – Tekst 1. 2. Utjecaj reljefa na razvoj turizma (5 učenika) – Tekst 2 . 3. Vode kao čimbenik razvoja turizma (5 učenika) – Tekst 3. 4. Grad Mostar (društveni faktor razvoja turizma) (4 učenika) – Tekst 4. 5. Kulturno-povijesna baština Zapadne Hercegovine (4 učenika) – Tekst 5. 6. Lokaliteti stećaka (2 učenika) – Tekst 6 . 7. Ostala kulturna baština i manifestacije (3 učenika) – Tekst 7. - Svaka skupina učenika za svoj tekst mora izdvojiti najbitnije činjenice, koje se moraju sastojati od kratkog uvoda te najmanje 3, a najviše 4 primjera po skupini, kod kojih je obavezno navesti jesu li trenutno turistički valorizirani ili nisu. Osim toga, svaka skupina za svoj tekst mora pomoću atlasa ili tematske karte prikazati ono o čemu govore, pri čemu imaju pripremljene tematske karte na školskom računalu (tematska karte klimatskih pojaseva Hercegovine, izvora Zapadne Hercegovine i sustav rijeka i ponornica na prostoru Hercegovine). Također, svaka skupina ima za svoj tekst pripremljene fotografije na školskom računalu. - Učenici po skupinama predstavljaju svoj tekst te dok jedan izlaže drugi piše najvažnije informacije na ploču, u obliku kratica i suprotno. Ostali učenici slušaju izlaganja i vode bilješke u svoje bilježnice.

Plan školske ploče

Razvoj turizma Zapadne Hercegovine

Prometno-komunikacijski faktor

Prirodno-geografski faktori

- Klima
- Reljef
- Vode

Društveno-geografski faktori

- Grad Mostar
- Kulturno-povijesna baština
- Lokaliteti stećaka
- Ostala kulturna baština i manifestacije

Posebne destinacije:

- Park prirode Blidinje (skijališni turizam)
- Vodopadi Kravice (kupališni turizam)
- Međugorje (vjerski turizam)

Nastavne metode i oblici rada:

metoda razgovora, metoda usmenog izlaganja, metoda rada na tekstu, metoda demonstracije, neizravna grafička metoda.

frontalni rad, rad u skupinama i individualni rad.

Nastavna sredstva i pomagala:

računalo i LCD projektor, nastavni materijali (nastavni listić, tekstovi), ploča i kreda, školski atlas, power point prezentacija (fotografije: Park prirode Blidinje, Vodopadi Kravice, Crkva u Međugorju, tablica Turisti prema državi stalnog boravka u Međugorju 2010. godine, tematske karte: Cestovna mreža Zapadne Hercegovine, Prioritetni projekti na cestovnoj mreži FBiH, Klimatski pojasevi Hercegovine, Izvorišta Zapadne Hercegovine, Sustav rijeka i ponornica na prostoru Hercegovine te dijagrami: Procjena broja turista i noćenja u općini Čitluk 2012 - 2017. godine i Razlog dolazaka turista na PP Blidinje).

Popis literature i izvora za učitelja/nastavnika:

Matijević, M., Bilić, V., Opić, S., 2006: Pedagogija za nastavnike. Zagreb: Školska knjiga.
Matas, M., 1998: Metodika nastave geografije. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.

Budimir, Ž., 2020: Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, PMF – Geografski odsjek, Zagreb.

Prilozi:

- Tekstovi za rad u skupinama
- Nastavni listić
- Power Point prezentacija

Tekstovi u skupinama:

Tekst 1: stranice 17 – 19. (Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad)

Tekst 2: stranice 19 – 24. (Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad)

Tekst 3: stranice 24 – 29. (Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad)

Tekst 4: stranice 9 – 33. (Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad)

Tekst 5: stranice 33 – 39. (Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad)

Tekst 6: stranice 39 – 42. (Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad)

Tekst 7: stranice 42 – 46. (Turizam kao čimbenik razvoja Zapadne Hercegovine, diplomski rad)

Nastavni listić 1:

Zadatak 1. Analiziraj sljedeće dijagrame i tablice te za svaki dijagram ili tablicu u maksimalno pet rečenica opiši trendove kretanja u turizmu.

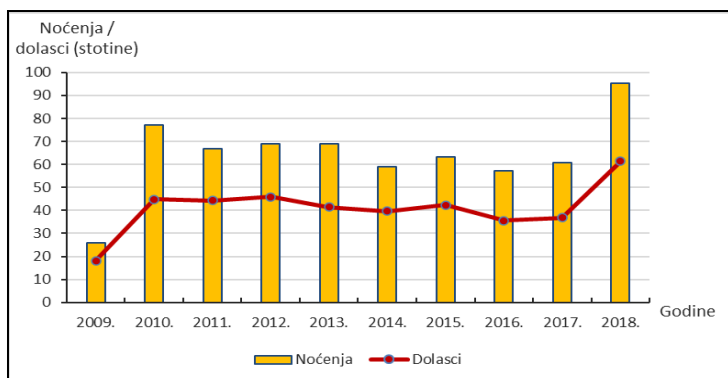
Zadatak 2. Na osnovu analize usporedi općine i gradove u ZHŽ i HNŽ te objasni položaj navedenih županija u Federaciji BiH.

Zadatak 3. Ukratko opiši kako bi se trebao razvijati turizam u te dvije županije s obzirom na trenutni razvoj.

Tab. 1. Dolasci turista u FBiH po županijama od 2012. do 2018. godine

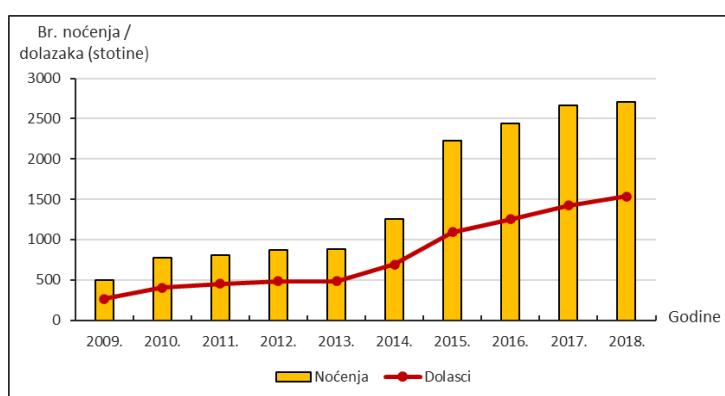
Županije / kantoni	Godine		
	2012.	2015.	2018.
Unsko - sanska	27893	33510	55633
Posavska	5226	7500	12211
Tuzlanska	24117	41799	47331
Zeničko - dobojska	16934	17546	31719
Bosansko - podrinjska	3004	3002	2523
Srednjobosanska	27038	42424	48489
Hercegovačko - neretvanska	111676	202161	287094
Zapadnohercegovačka	4995	4232	6134
Sarajevska	259000	364281	570219
Hercegbosanska	6377	6934	9744
UKUPNO	486260	723389	1071097

Izvor: Federalni zavod za statistiku (2020)

Sl. 1. Noćenja i dolasci turista u Zapadnohercegovačkoj županiji od 2009. do 2018. godine

Izvor: Federalni zavod za statistiku (2020)

Sl. 2. Noćenja i dolasci turista u Mostaru i Čitluku od 2009. do 2018. godine

Izvor: Federalni zavod za statistiku (2020)

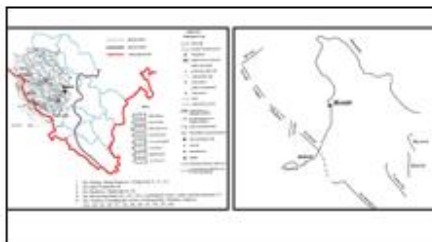
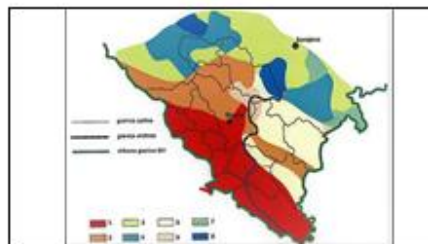
Tab. 2. Smještajni kapaciteti Zapadne Hercegovine u 2019. godini

Općina/Grad	Hoteli i sl.		Odmarališta i sl.	
	Br. objekata	Ležajevi	Br. objekata	Ležajevi
Čitluk	42	3837	18	897
Mostar	24	1463	24	397
Grude	1	50
Široki Brijeg	1	69
Ljubuški	1	76	2	110
Posušje	4	30
Ukupno	69	5495	48	1434

Izvor: Federalni zavod za statistiku (2020)

Power point prezentacija:

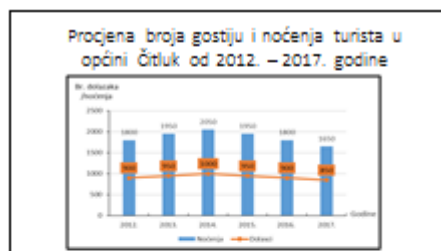
Razvoj turizma Zapadne Hercegovine

Turisti prema zemlji stalnog boravka u Međugorju 2010. godine u postocima (%)

Državljanstvo	Broj	100% (odnosno)	100% (odnosno)
Bosna i Hercegovina	14.1	41.1	14.1
Croatija	14.1	41.1	14.1
Črna Gora	14.1	41.1	14.1
Hrvatska	14.1	41.1	14.1
Italija	14.1	41.1	14.1
Poljska	14.1	41.1	14.1
Rumunija	14.1	41.1	14.1
Slovenija	14.1	41.1	14.1
Ujedinjeno Kraljevstvo	14.1	41.1	14.1
Ujedinjene Države Amerike	14.1	41.1	14.1
Ujedinjene Arapske Emirate	14.1	41.1	14.1
Ukupno	34.1	100.0	34.1

Izvor: Ministarstvo turizma, 2010.

- Ponavljjanje
1. Koji su ove čimbenici utjecali na razvoj turizma u Z. Hercegovini? Objavni jedan od čimbenika.
 2. Navedi barem 3 turističke atrakcije i mjesta na kojima se nalaze?
 3. Koja destinacija privlači najviše turista u Z. Hercegovini?
 4. Na primjerima Zapadne Hercegovine objasni razliku osnovne oblike turizma od selektivnih.
 5. Na osnovu analiranih podataka navedite kako se kreću trendovi dolazaka i noćenja turista u Zapadnoj Hercegovini? Koliko je otprilike bilo noćenja i dolazaka 2019. godine u odnosu na prethodne godine?
 6. Kakva je razlika među općinama i gradovima Z. Hercegovina?
 7. Koja destinacija ima najviše dolazaka i noćenja, zašto? Kakva je razlika među općinama i gradovima Z. Hercegovina?
 8. Objasni na koji način bi se trebao razvijati turizam na prostoru te dvije županije?